

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Nieuwe scheidslijnen op de kaart

Josse de Voogd

Nieuwe scheidslijnen op de kaart

Josse de Voogd

Inhoudsopgave

Nieuwe scheidslijnen in de samenleving: een inleidende beschouwing	4
Deel 1 Politieke scheidslijnen in kaart	15
Deel 2 Diverse thema's op de kaart	27
Nabeschouwing	34
Verantwoording	36
Bronnen	38

Nieuwe scheidslijnen in de samenleving: een inleidende beschouwing

Boudewijn Steur en Ardaan van Ravenzwaaij

“Grote stad steeds meer een kraamkamer voor hoogopgeleiden” (Volkskrant, 27 juni 2012)

“Onderzoek: Gelovigen minder intelligent” (Joop.nl, 12 augustus 2013)

“Hoogopgeleide leeft veel langer” (NRC, 17 november 2008)

“Stadsbewoners hebben een ander brein dan plattelanders” (Nu.nl, 3 juli 2011)

“Hoogopgeleiden delen de lakens uit in de politiek” (CPG, 15 november 2011)

“Oudere en laagopgeleide het somberst” (NOS, 24 februari 2013)

“Van alle kloven is de meningenkloof tussen hoog- en laagopgeleid de grootste” (Volkskrant, 23 oktober 2012)

Zomaar een aantal willekeurige krantenkoppen uit de afgelopen jaren. Deze koppen illustreren maatschappelijke verschillen tussen bestaande sociale groepen in de samenleving. In de laatste jaren is er veel wetenschappelijk debat – en politieke zorg – ontstaan over deze sociale scheidslijnen in de samenleving. De kern van dit debat is de vraag of traditionele, ‘oude’ sociale scheidslijnen plaats hebben gemaakt voor ‘nieuwe’ sociale scheidslijnen in de samenleving. Vroeger zou de voornaamste scheidslijn vooral bepaald worden door sociaal-economische verschillen. Tegenstellingen waar we dan aan kunnen denken zijn arm-rijk, werkenden-werklozen, haves-have nots en werkgevers-werknemers. De betekenis van deze scheidslijn was vooral gelegen in het feit dat sociale dynamiek tussen de ene en de andere groep vrij gering was. Wie als dubbeltje werd geboren, zou nooit een kwartje kunnen worden. Mede door emancipatie via scholing is deze sociale determinant in de huidige samenleving van kleinere betekenis geworden, al bestaan maatschappelijke tegenstellingen langs sociaal-economische lijnen nog altijd.

De huidige – nieuwe – scheidslijnen manifesteren zich meer langs sociaal-culturele kenmerken. De bekendste – of in ieder geval meest besproken – nieuwe scheidslijn is die van het opleidingsniveau. Dit is vooral naar voren gekomen door de studie “Diplomademocratie” van Mark Bovens en Anchrít Wille. In het kader van het NWO-programma “Omstreden democratie” onderzochten Bovens en Wille de zogenaamde diplomademocratie, waarin zij een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden in de politiek constateerden. Hoewel deze oververtegenwoordiging feitelijk altijd heeft bestaan, heeft deze zich verdiept en verbreed. Dit uit zich op de volgende manieren. Vrijwel alle politici hebben hoger onderwijs genoten, er is sprake van een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden bij burgerparticipatietrajecten en we zien de opkomst van populistische partijen, die relatief meer stemmen trekken onder lager opgeleiden.

Ook in de Rijksbrede Trendverkenning is het thema van nieuwe scheidslijnen in de samenleving opgenomen. De Rijksbrede Trendverkenning (Strategieberaad Rijksbreed, april 2013) stelt dat we op weg lijken te zijn naar een samenleving met scherpere sociale, culturele en economische scheidslijnen. In de Rijksbrede Trendverkenning wordt niet alleen gewezen op opleidingsniveau als mogelijke scheidslijn, maar ook andere, meer cultureel te kwalificeren scheidslijnen in de samenleving. Zo bestaan er naast opleidingsniveau ook scheidslijnen tussen mensen met en zonder geloof, met een verschillende etniciteit, tussen jong en oud en tussen stad en platteland.

In deze publicatie gaan wij in op deze sociale scheidslijnen in de samenleving. Wij hebben daarvoor gekozen voor een nieuw perspectief. Wij zullen niet filosoferen over de betekenis van deze nieuwe scheidslijnen, of nadenken over de mogelijke gevolgen ervan of zelfs niet de vraag stellen of deze sociale scheidslijnen overbrugd moeten worden. In deze publicatie willen wij vooral kijken naar de geografische empirie. Wij willen weten waar in Nederland deze scheidslijnen zich bevinden.

In deze inleidende beschouwing staan wij eerst stil bij de betekenis van die sociale scheidslijnen in de samenleving. Centrale vragen zijn: wat is een maatschappelijke scheidslijn? Wat betekent het bestaan van een maatschappelijke scheidslijn voor de dynamiek in de samenleving? Vervolgens gaan wij in op het mogelijke bestaan van nieuwe scheidslijnen in de samenleving. Daarna staan wij stil bij de beleidsmatige uitdagingen van sociale scheidslijnen. Ten slotte sluiten wij af met een korte voorbeschouwing op de rest van deze publicatie.

Maatschappelijke tegenstellingen, scheidslijnen en breukvlakken

In de wetenschappelijke literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen maatschappelijke tegenstellingen, scheidslijnen en breukvlakken¹. Voordat wij nader zullen ingaan op een duiding van nieuwe scheidslijnen in de samenleving, willen wij stil staan bij dit onderscheid. In de politicologische literatuur wordt daarbij gebruik gemaakt van het werk van Bartolini en Mair. Een ‘cleavage’ omvat, volgens hen, in ieder geval drie elementen². In de eerste plaats gaat het om een sociaal-empirisch element, oftewel de vraag of er duidelijk aanwijsbare sociale groepen in de samenleving zijn. Hiervan kunnen veelvuldig voorbeelden worden gegeven, zoals het bestaan van autochtone bevolkingsgroepen en allochtone; van werkgevers en werknemers; van mannen en vrouwen; van oud en jong; van mensen die in steden wonen en mensen die op het platteland wonen; van katholieken, protestanten, moslims, boeddhisten en onkerkelijken. In de tweede plaats gaat het om een normatief element, oftewel de vraag of er duidelijk te onderscheiden opvattingen en waardeoriëntaties tussen deze groepen bestaan. Dit betekent dat de individuen binnen bepaalde groepen beschikken over dezelfde denkpatronen en opvattingen over de samenleving – en dat deze opvattingen onderscheidend zijn van de beelden en opvattingen van individuen die zich in andere sociale groepen bevinden. Een treffend voorbeeld daarvan is het meningsverschil tussen lager en hoger opgeleiden over de inschatting of het lidmaatschap van de Europese Unie een goede zaak is. Van de laagopgeleiden is 49 procent die mening toegedaan, van de hoger opgeleiden 70 procent.³ En ten slotte gaat het om een institutioneel element, oftewel de vraag of deze sociale groepen zich hebben georganiseerd in aparte maatschappelijke of politieke instituties. Daarbij valt te denken aan politieke partijen, vakbewegingen, belangenorganisaties et cetera.

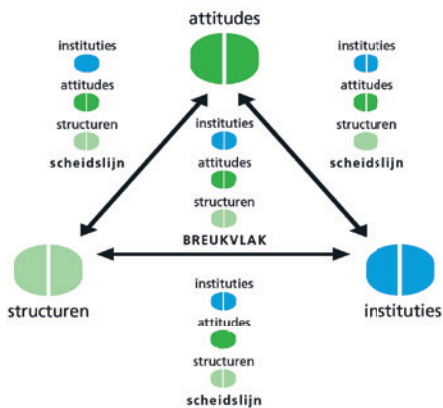
Alleen als de drie bovengenoemde elementen samenvallen, dan is er sprake van een breukvlak. Dat is lang niet altijd het geval. Daarom heeft Deegan-Krause het begrip ‘cleavage’ recentelijk uitgewerkt, zodat ook lichtere vormen van maatschappelijke tweedelingen kunnen worden onderscheiden. De meeste lichte vorm die hij onderscheidt, is een sociale tegenstelling. Hiervan is sprake als zich slechts één element voordoet. De tweede vorm die hij onderscheidt, zijn sociale scheidslijnen. Hiervan is sprake als twee elementen samenvallen. Daar komen wij in de volgende paragraaf nog uitgebreider op terug. Ten slotte onderscheidt hij de ‘full cleavage’, ofwel het sociale breukvlak. Schematisch komt dat er als volgt uit te zien:

---

¹ M.A.P. Bovens, *Opleiding als scheidslijn. Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken*, Rotterdam, 2012.

² Letterlijk: “an empirical element, which identifies the empirical referent of the concept, and which we can define in social-structural terms; a normative element, that is the set of values and beliefs which provides a sense of identity and role to the empirical element, and which reflect the self-consciousness of the social group(s) involved; and an organizational/behavioral element, that is the set of individual interactions, institutions, and organizations, such as political parties, which develop as part of the cleavage” .....

³ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven 2012/2*, Den Haag, 2012, p.15.

Het voorkomen van sociale breukvlakken is een uitzondering in de Nederlandse geschiedenis. Het bekendste voorbeeld ervan was misschien nog wel de verzuiling, waarbij sociaal-democraten, katholieken, protestanten en liberalen duidelijk onderscheiden groepen in de samenleving waren met duidelijk identificeerbare waardeoriëntaties en opvattingen die zich bovendien verenigden in eigen organisaties. Jan Blokker sr. c.s. schreven daarover: “De Nederlandse samenleving was in die jaren onderworpen aan een ordelijke en dwingende indeling naar geloof en overtuiging. De katholieken woonden in het zuiden. De protestanten in het noorden, de rooien woonden vooral in de grote steden en in Friesland en Groningen. En de moraal was al even ordelijk verkaveld [...] Binnen de zuil vonden gelijkgestemden hun kerk, hun krant, hun vereniging, hun woningcorporatie, hun bakker en hun huwelijkspartner. Daarbuiten hadden ze niks te zoeken”.⁴ De sporen van de verzuiling treffen wij nog steeds aan in het hedendaagse Nederland, zoals in het omroepbestel en in het onderwijs. Een ander klassiek sociaal breukvlak in Nederland – maar ook in andere Westerse landen – is dat tussen werknemers en werkgevers.

Wat doen scheidslijnen?

Waarom is het interessant om juist naar sociale scheidslijnen te kijken – en niet naar tegenstellingen of breukvlakken? Bij sociale scheidslijnen gaat het om het samenvallen van meerdere sociale elementen. Op basis van het schema van Deegan-Krause zijn meerdere combinaties tot het vormen van een sociale scheidslijn mogelijk: een combinatie waarbij gescheiden sociale groepen ook van elkaar afwijkende waardeoriëntaties hebben, maar zich niet apart organiseren; een combinatie waarbij sociale groepen zich wel apart organiseren, maar geen afwijkende opvattingen hebben; en een combinatie waarbij er duidelijk onderscheiden waardeoriëntaties bestaan, die zich ook institutioneel hebben georganiseerd, zonder dat daarbij sprake is van duidelijk onderscheiden sociale groepen in de maatschappij.

Sociale scheidslijnen zullen dus – in tegenstelling tot sociale tegenstellingen – niet heel snel opkomen en verdwijnen, maar zullen over een langere periode aanwezig en van betekenis zijn voor het functioneren van de Nederlandse samenleving. Onze vooronderstelling is dat zij daarmee ook invloed hebben op de ontwikkelingen binnen de samenleving. Bij sociale tegenstellingen – die zich kunnen voordoen over een

⁴ J. Blokker sr., J. Blokker jr. en B. Blokker, *Nederland in twaalf moorden. Niets zo veranderlijk als onze identiteit*, Amsterdam, 2008, p. 21.

bepaald issue dat speelt – is dat vaak minder het geval. Bij dit laatste kunnen we bijvoorbeeld denken aan voor- en tegenstanders van kernenergie. Op het punt van kernenergie zullen mensen het met elkaar eens of oneens zijn, maar dat hoeft verder geen betekenis te hebben voor andere maatschappelijke issues. Ook hoeven voor- en tegenstanders niet te herleiden te zijn tot bepaalde sociale categorieën in de samenleving. Bij sociale scheidslijnen zal dat vaker wel het geval zijn. Aan de andere kant gaat een scheidslijn minder ver dan een breukvlak – maar zou daar wel toe kunnen leiden. Zoals hierboven reeds gesteld, komen sociale breukvlakken minder snel voor in de samenleving. Eer het zover is, zal er sprake zijn van een sociale scheidslijn.

Beate Völker schrijft het volgende over sociale scheidslijnen: “In een samenleving met veel en duidelijk afgebakende scheidslijnen bestaat contact voornamelijk tussen leden binnen dezelfde sociale groep en niet tussen de groepen zelf. Het is mogelijk dat in zo’n samenleving veel cohesie binnen een bepaalde groep bestaat, maar homogene groepen leven dan afgezonderd naast elkaar. Op macroniveau is in een dergelijke samenleving de cohesie laag”. Dit betekent dat het vertrouwen binnen deze groepen relatief hoog is, maar tussen deze groepen relatief laag. Dat heeft gevolgen voor het functioneren van de samenleving als zodanig. Francis Fukuyama heeft geschreven over de betekenis van vertrouwen binnen een samenleving. Samenlevingen met een hoog anoniem vertrouwen, betitelt hij als high trust societies. Samenlevingen waar dat vertrouwen laag is als low trust societies. Kenmerkend voor high trust societies is het vertrouwen in instituties en organisaties, waardoor transactiekosten laag gehouden kunnen worden. Dit heeft positieve effecten voor de economie, welvaart en de legitimiteit van de overheid.

Nieuwe scheidslijnen in de samenleving?

In deze paragraaf willen wij bekijken welke mogelijke oude of nieuwe scheidslijnen wij in de samenleving kunnen onderscheiden. Bij iedere categorie stellen wij de vraag of er sprake is van een scheidslijn of niet.

Sociale afkomst

Sociale afkomst is altijd een belangrijke determinant geweest voor sociale scheidslijnen in de samenleving. In welk gezin iemand was geboren bepaalde hoe diegene dacht en zich gedroeg. Ook kende de Nederlandse samenleving vroeger institutionele arrangementen, waarbinnen deze sociale groepen zich organiseerden. Tot enkele decennia geleden was de sociale afkomst bepalend voor het levensverloop van individuen. Als je vader bakker was, dan was de kans vrij aanzienlijk dat jij later ook bakker zou worden. Als je vader advocaat was, dan was de kans aanzienlijk dat jij later in zijn voetsporen zou treden.

Door het opener worden van de samenleving zijn de mogelijkheden voor sociale mobiliteit toegenomen, waardoor sociale afkomst een minder grote rol is gaan spelen in de bereikte maatschappelijke positie van mensen. We benadrukken dat het hier gaat om een relatieve afname, want sociale afkomst is nog wel degelijk van belang. Een aantal factoren speelt een rol. In de eerste plaats bestaat er een vrij duidelijk verband tussen het opleidingsniveau van de ouders en het opleidingsniveau dat hun kinderen bereiken. Dat betekent dat het bij ouders met een hoog opleidingsniveau waarschijnlijker is dat zij kinderen zullen krijgen met een hoog opleidingsniveau en dat ouders met een laag opleidingsniveau het waarschijnlijker is dat zij kinderen zullen krijgen met een laag opleidingsniveau. In de tweede plaats zal de bereikte maatschappelijke positie afhangen van beschikbare hulpbronnen (economisch, sociaal en cultureel).

Mensen met een hogere maatschappelijke positie beschikken doorgaans over een grotere toegankelijkheid tot deze hulpbronnen. Het verschil in hulpbronnen van ouders, zo constateert de RMO, veroorzaakt ongelijkheid in kansen, interesses, stimuli en culturele bagage.

Opleidingsniveau

Een tweede mogelijke (nieuwe) sociale scheidslijn in de samenleving is het opleidingsniveau van mensen, zoals al meerdere keren hier aan de orde is gekomen. Het onderscheid tussen hoger en lager opgeleiden komt in tal van kenmerken en gedragingen tot uiting. Zo participeren hoger opgeleiden significant meer in de politiek en de samenleving, verhuizen zij meer en vaker binnen en buiten Nederland, hebben ze betere kansen op de arbeidsmarkt en leven ze gezonder. Het verschil tussen opleidingsniveaus is in de afgelopen decennia ook toegenomen, of in ieder geval duidelijker tot uiting gekomen. Dit omdat sociale afkomst als factor is afgenomen, maar vooral ook omdat de verschillen in waarden en meningen tussen hoger en lager opgeleiden meer uiteen zijn gaan lopen, mede als gevolg van het naar voren komen van nieuwe politieke en maatschappelijke thema's. De mobiliteit tussen de verschillende opleidingsniveaus door liefdesrelaties is ook afgenomen. Vroeger trouwde een directeur van een bedrijf nog wel eens met zijn secretaresse. Tegenwoordig zijn mensen steeds meer geneigd te trouwen met iemand van hetzelfde opleidingsniveau. "Homogamie naar onderwijsniveau is hoog", schrijft Mark Elchardus, "Laag en hoogopgeleiden wonen en huwen veel minder samen dan kan worden verwacht op basis van het toeval".⁵ Dat leidt ertoe dat het onderscheid tussen de opleidingsniveaus steeds pregnanter wordt. Uit het onderzoek van Beate Völker blijkt dat het contact tussen mensen met een verschillend opleidingsniveau ook is afgenomen.

Religie

Religie is – in ieder geval sinds de Reformatie – nog altijd een relevante scheidslijn in de Nederlandse samenleving anno 2013. Vroeger – gedurende de negentiende en twintigste eeuw – bestond er in Nederland een duidelijke scheidslijn tussen katholieken en protestanten. Naarmate de ontkerkelijking toenam in Nederland, nam deze scheidslijn in betekenis af. Tegenwoordig kan nog gewezen worden op twee relevante godsdienstige scheidslijnen. De eerste betreft de tegenstelling tussen gelovigen en niet-gelovigen. Deze scheidslijn uit zich nog in het bestaan van confessionele en niet-confessionele partijen, hoewel het aandeel van de eerste kleiner lijkt te worden. Uit het onderzoek van Beate Völker blijkt dat er – als gekeken wordt naar de wijze waarop er wordt gestemd in Nederland – naast een onderscheid tussen kerkelijk vs. onkerkelijk er blijkbaar ook sprake van segmentatie tussen verschillende geloofsrichtingen is, namelijk protestanten van diverse pluimage (vrijzinnig, traditioneel orthodox, bevindelijk, evangelisch, migrantenkerken) rooms-katholieken. Een tweede tegenstelling lijkt die tussen mensen met een christelijke achtergrond en die met een islamitische achtergrond.

Etniciteit

Een andere relevante scheidslijn is die van etnische afkomst. Met de komst van veel allochtonen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog en de ontwikkeling van de multiculturele samenleving is hier veel empirisch onderzoek naar gedaan en politieke discussie over geweest. De centrale vraag daarbij was steeds of etniciteit daadwerkelijk een nieuwe scheidslijn was. Het gaat daarbij dan met name om het

---

⁵ M. Elchardus, 'Onderwijs als (nieuwe) scheidslijn', in: Ministerie van BZK, *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*, Den Haag, 2012, pp. 35-84, aldaar p. 36.

verschil tussen allochtone Nederlanders en niet-westerse allochtonen. Als sociale groep zijn allochtonen makkelijk te onderscheiden, maar het is de vraag of zij ook voldoen aan een van de andere twee criteria van sociale scheidslijnen, namelijk of zij wezenlijke andere visies op de samenleving hebben en of zij zich institutioneel hebben georganiseerd. Op dit moment lijkt etniciteit niet aan die twee criteria te voldoen. Uiteraard zijn er wel verschillen in visies op de samenleving, maar de vraag is of dat wordt bepaald door etniciteit of door het opleidingsniveau en godsdienst van de desbetreffende mensen. Ook institutioneel zien wij maar weinig invloedrijke organisaties die allochtonen – dan wel autochtonen – vertegenwoordigen.

Geografie

Een andere mogelijke scheidslijn wordt bepaald door de vraag waar men woont. In de eerste plaats lijkt er een mogelijke scheidslijn te bestaan tussen mensen die in de stad of op het platteland wonen.⁶ Uit onderzoek blijkt dat mensen in steden andere angsten en fobieën hebben, dan mensen die op het platteland leven. Stadsmensen hebben vooral last van sociale angsten.⁷ Ook in hun waardepatroon zijn er verschillen. Zo hechten stedelingen meer waarde aan maatschappelijke status. In de tweede plaats lijkt er een onderscheid te bestaan tussen mensen die in de Randstad wonen en daarbuiten. Het gaat bij dat laatste om, volgens Beate Völker, “het verschil tussen de nationale belangen van een bestuurlijk centrum en de meer regionale van de periferie”.⁸ Zij stelt daarbij ook dat deze verschillen in Nederland maar beperkt ter zake doen. In landen als de Verenigde Staten speelt dat veel sterker. Daarnaast valt op te merken dat door de geringe afstanden en de sterke mate van suburbanisatie en forensisme de grenzen tussen stad en platteland én tussen verschillende regio’s diffuus zijn.

Tot nu zijn er weinig institutionele arrangementen die een van de groepen representeren. In het verleden is dat wel het geval geweest door de vorming van de Boerenpartij. Tegenwoordig is wel duidelijk dat sommige politieke partijen een grotere aanhang in de stad hebben dan op het platteland en omgekeerd.

Generatieverschil

Een volgende mogelijke scheidslijn die aan belang zou kunnen winnen is generatieverschil: de tegenstelling tussen jong en oud. Uit onderzoek blijkt dat jonge en oude mensen elkaar in mindere mate ‘ontmoeten’. In het verleden ontmoetten verschillende generaties elkaar op geregelde basis. Tegenwoordig is dat minder het geval. Hun sociale kringen raken elkaar in afnemende mate. Spanningen tussen jong en oud kunnen een factor van betekenis worden in de discussie over de houdbaarheid van onze verzorgingsstaat. De belangen van beide groepen zijn verschillend en op sommige terreinen ook tegenovergesteld. Behoudens prille initiatieven als de ouderenpartij en de G500, zien we nog niet dat deze sociale groepen zich zijn gaan verenigen.

---

⁶ Deze indeling is overigens niet onproblematisch. De meeste gemeenten in NL zijn moeilijk in te delen tussen stad en platteland. Nootdorp en Malden (forensendorp bij Nijmegen) zijn bv al groter dan het stadse Zierikzee. Ook zijn er significante verschillen tussen steden: denk aan universiteitssteden, satellietsteden en oude industriesteden.

⁷ F. Lederbogen, ‘City living and urban upbringing affect neural social stress processing in humans’, *Nature*, 23 juni 2011, pp. 498-501.

⁸ B. Völker, ‘Sociale breuklijnen herzien. Een review-essay en een empirische analyse’, in: Ministerie van BZK, *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*, Den Haag, 2012, pp. 9-34, aldaar p. 13.

Lifestyle

Een laatste mogelijke nieuwe scheidslijn die wij hier willen benoemen, kan het beste worden omschreven in termen van lifestyle. Dit houdt een kenmerkende wijze van leven van een individu of een groep in. Deze kenmerken uiten zich vaak in een specifieke wijze van kleden of ander (consumenten)gedrag. De laatste jaren wordt veel aandacht besteed aan de indeling van de samenleving in verschillende lifestyles, of levensstijlen. Een aantal bureaus gebruikt deze lifestyles ook om verschillende waardeoriëntaties te verklaren in de samenleving. Zo gebruikt bureau Motivaction de zogenaamde 'mentalities' om onderscheid te maken tussen bepaalde groepen in de samenleving met een specifieke, coherente kijk op de samenleving. Institutioneel zijn er echter weinig uitingen van deze scheidslijnen. Wel is het zo dat er een zekere samenhang bestaat tussen steun voor bepaalde partijen en organisaties en bepaalde levensstijlen. De verschillen in leefstijl tussen GroenLinks/D66- en PVV-kiezers zijn aanzienlijk. Ook opleidingsniveau en geografie spelen hier een duidelijke rol.

Sociale scheidslijnen als beleidsmatige uitdaging

Op 19 juni 2012 werd door de ministeries van BZK, SZW en OCW een interdepartementale kenniskamer over nieuwe scheidslijnen in de samenleving georganiseerd. Kenniskamers zijn een instrument van de overheid om een brug te slaan tussen wetenschap en beleid. Het instrument werd in 2006 binnen de Rijksoverheid geïntroduceerd als vervanging van de sectorraden. Ieder departement organiseert sindsdien kenniskamers met als doel wetenschappelijke inzichten naar binnen te halen, zodat het beleid meer research based (en daarmee efficiënter en effectiever) kan worden gevormd. In de kenniskamer wordt de beschikbare kennis omtrent een thema gepresenteerd en worden nieuwe kennisvragen geformuleerd. Meestal worden kenniskamers departementaal georganiseerd, maar het gebeurt ook dat meerdere departementen betrokken zijn bij de organisatie van een kenniskamer. In de interdepartementale kenniskamer over nieuwe scheidslijnen stond de vraag centraal wat de rol van de (rijks)overheid zou moeten zijn ten aanzien van de nieuwe scheidslijnen in de samenleving. Er werd aantal observaties gemaakt.

Ten aanzien van onderwijs is het de vraag of de verschillen tussen de opleidingsniveaus nu echt groter zijn dan twintig of dertig jaar geleden. Dat is waarschijnlijk niet het geval, maar de verschillen vallen meer op omdat de groep hoger opgeleiden is gegroeid en andere scheidslijnen minder belangrijk zijn geworden. De scheidslijn naar opleidingsniveau heeft zich daardoor verdiept. De oplossing hiervoor moet niet per sé binnen het onderwijs zelf gezocht worden. Schuyt suggereerde dat (ook) de onderste laag meer aangemoedigd moet worden om een leven lang te leren.

Binnen het openbaar bestuur is er een sterke dominantie van hoogopgeleiden. Veel volksvertegenwoordigers hebben hoger onderwijs genoten, zoals al bleek uit de studie van Bovens en Wille, maar ook het ambtenarenapparaat bestaat hoofdzakelijk uit hoogopgeleiden. Dat betekent dat maatschappelijke problemen en oplossingsrichtingen daardoor voornamelijk vanuit een hoogopgeleid perspectief worden bekeken. Uit verschillende studies blijkt echter dat juist het onderscheid tussen hoger en lager opgeleiden zich uit in de waardeoriëntatie op de maatschappelijke werkelijkheid. Hoogopgeleiden zien andere maatschappelijke problemen en zien ook andere oplossingsrichtingen dan lager opgeleiden. Het is de vraag hoe de waardenoriëntaties van lager opgeleiden binnen het openbaar bestuur meer betrokken en geadresseerd kunnen worden. Ook de wetenschap staat voor een vergelijkbare uitdaging betoogde

Marco Pastors onlangs in een workshop op het NWO-congres Democratie in Crisistijd⁹. Ook hier is het hoogopgeleide perspectief dominant. Ook het verschil tussen generaties kwam als een beleidsmatige uitdaging naar voren tijdens de kenniskamer. Het probleem van de scheidslijn naar leeftijd is groter geworden omdat de generaties elkaar minder goed begrijpen. Als ouderen en hoger opgeleiden dominante groepen vormen in de samenleving, accepteren de anderen dat dan? Wat betekent dit voor solidariteit, voor het pensioenstelsel, voor de arbeidsmarkt, voor de vakbeweging? Wat betreft de generatiekloof zien we dat deze op microniveau nog altijd klein is, maar op meso- en macroniveau groter wordt. We proberen het per beleidsdomein op te lossen. De echte vraag is of we in staat zijn dit te vertalen naar meer samenhangend beleid?

Ten slotte – zeker met het oog op de groeiende internationalisering – werden sociaal-culturele scheidslijnen gedefinieerd als een uitdaging voor de toekomst. Het ging daarbij met name om de tegenstelling tussen de zogenaamde universalisten (of kosmopolieten) en particularisten (of nationalisten) – om de termen van Paul Schnabel daarvoor te gebruiken.¹⁰ De kosmopolitische laag van de samenleving en de mensen die nationaal gericht zijn begrijpen elkaar niet meer. Zij verstaan elkaar, met andere woorden, niet meer. Wat is de taal en wat zijn de waarden van de mensen aan de andere kant van de scheidslijn? Daar moeten we ons in verdiepen. De overheid zou de populistische stroming meer serieus moeten nemen. Kijkend naar de sociaal-culturele scheidslijn blijkt dat overheidsbeleid anders kan uitpakken voor verschillende groepen. Wat betekent dit voor de wenselijke mate van uniformiteit in beleid?

Scheidslijnen in Nederland gelokaliseerd

Onlangs benoemde het kabinet het thema ‘Nieuwe scheidslijnen in de samenleving’ als één van de onderwerpen waarop de kennisinstellingen en adviesraden meer kennis zouden moeten ontwikkelen.

‘Verschillen in achtergrondkenmerken (zoals opleiding, leeftijd, woonplaats) klinken door in de perceptie van maatschappelijke problemen en de mogelijke oplossingsrichtingen hiervoor. In tijden van schaarste en onzekerheid kunnen dergelijke scheidslijnen leiden tot maatschappelijke ontwrichting, onrust, en conflicten wanneer verdelingsvragen aan de orde worden gesteld. De angel lijkt vooral te zitten in de sociaal-culturele afstand tussen verschillende geledingen in de samenleving. Er is weinig onderlinge communicatie en de houding ten opzichte van de sociaaleconomische werkelijkheid divergeert.’

En ook:

‘Om Nederland beter te maken dan het is, moet erover nagedacht worden hoe tegengesteld ogende belangen in elkaars verlengde kunnen worden geplaatst.’

Met deze publicatie willen wij een bijdrage leveren aan het debat hierover. Een aspect dat tot nu toe nog weinig aandacht heeft gekregen is de geografische dimensie van scheidslijnen. Wáár in Nederland vinden we nu precies de kenmerken (variërend van stemgedrag, lifestyle, opleiding, religie tot inkomen) die aan de basis liggen van sociale scheidslijnen? Kortom, hoe zijn sociale scheidslijnen binnen Nederland gelokaliseerd?

⁹ Workshop ‘Diplomademocratie: de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden’. Den Haag 20-6-2013.

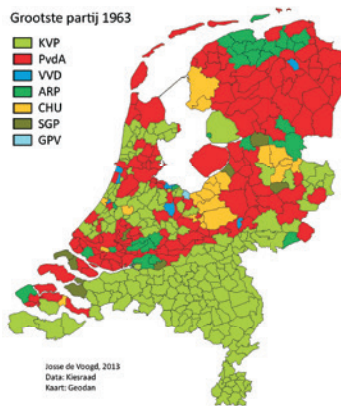
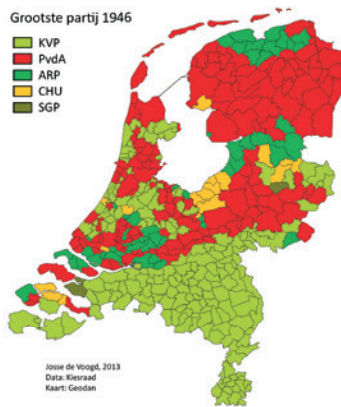
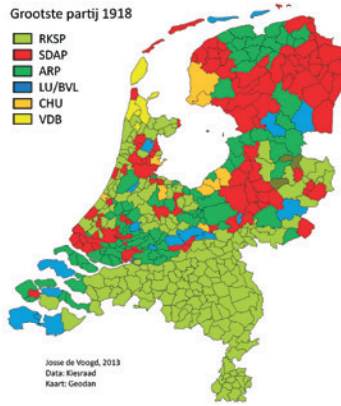
¹⁰ P. Schnabel, *Rare jaren. Over welzijn en welvaart in Nederland*, Den Haag, 2012, p. 11

Daarom is Josse de Voogd, onderzoeker electorale geografie, verzocht om in opdracht van het ministerie van BZK in een aantal kaarten te laten zien hoe bepaalde scheidslijnen gelokaliseerd zijn in Nederland. Zijn rapport is verdeeld in twee delen. In het eerste deel laat hij zien hoe electorale scheidslijnen zich manifesteren. Beate Völker schreef daarover: “Stemgedrag kan als een van de belangrijkste indicaties voor scheidslijnen worden gezien: mensen maken immers hun verschillen in belangen actief duidelijk. Stemgedrag gaat gewoonlijk samen met klasse, godsdienst en er zijn ook regionale patronen. In het politieke landschap van Nederland werden van oudsher vooral de eerste twee scheidslijnen in uiteenlopend stemgedrag manifest: die van confessionele en niet-confessionele partijen en die tussen links en rechts”.¹¹ In het tweede deel komen andere aspecten – die hierboven ook zijn benoemd als relevante kenmerken – aan de orde, zoals religie, opleidingsniveau, etniciteit et cetera.

Bijzonder lezenswaardig is tenslotte de afsluitende interpretatie van de gepresenteerde kaarten van Josse de Voogd.

---

¹¹ B. Völker, ‘Sociale breuklijnen herzien. Een review-essay en een empirische analyse’, in: Ministerie van BZK, De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving, Den Haag, 2012, pp. 9-34, aldaar p. 12.

Deel 1

Politieke scheidslijnen in kaart

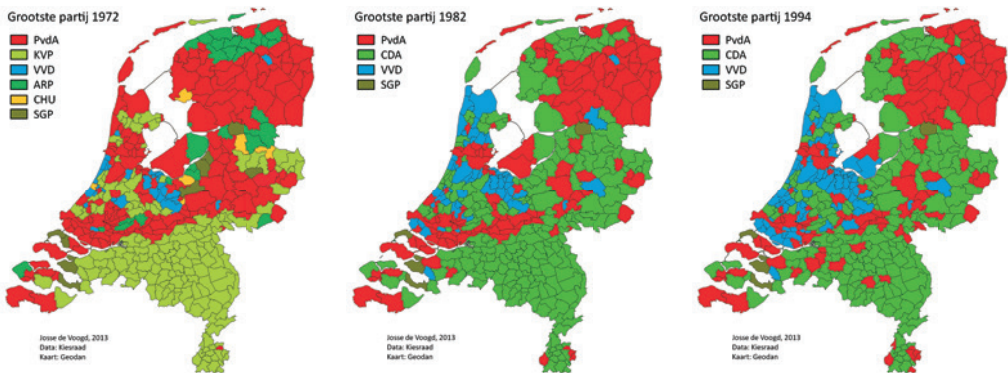
Historisch overzicht

Gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw vertoont de politieke kaart van Nederland een sterke mate van continuïteit. Sinds 1918 kent Nederland het algemeen kiesrecht en het systeem van evenredige vertegenwoordiging. Vanaf dat moment hebben de verkiezingen het karakter van een volkstelling. De kleuren op de verkiezingskaart laten vooral zien welke levensbeschouwelijke stroming in de betreffende gemeente domineert. Het zuidoosten van het land stemt consequent op de RKSP, later KVP; boven de grote rivieren bestaat het land uit een lappendeken van katholieke, onkerkelijke en protestantse gebieden. In de onkerkelijke en vrijzinnig-protestantse regio's domineert de SDAP, later PvdA, met hier en daar een bolwerk van de Liberale Unie of de Bond van Vrije Liberalen, later VVD, of van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Omdat de (orthodox-) protestanten zich over meer verschillende partijen verdelen (ARP, CHU, SGP en GPV), gaat in veel gemeenten met een protestantse meerderheid de SDAP/PvdA of de RKSP/KVP aan kop. Vanaf midden jaren zestig ontzuilt het land in een hoog tempo. Naast religie gaat inkomen een steeds belangrijkere rol spelen bij het stemgedrag. In de steden groeit de PvdA, mede als gevolg van de bouw van veel huurwoningen, het vertrek van welvarende gezinnen en de komst van migranten. In de suburbane randgemeenten, waar zich veel welvarende forensen vestigen, komt de VVD sterk op. De steden worden linkser, terwijl linkse plattelandsgebieden in het westen van Nederland rechtser gaan stemmen. In het zuiden van het land, waar de ontkerkelijking later plaatsvindt, houdt het CDA nog lang stand. Maar in de loop van de jaren negentig kleuren ook daar steeds meer gemeenten rood of blauw. In het noordoosten zijn de veranderingen over de tijd beperkt.

De verkiezingen van 2002 zorgen voor een politieke aardverschuiving. Vrijwel het hele land kleurt tijdelijk weer CDA-groen. In een aantal gemeenten in het westen verschijnt de rechts-populistische LPF op de kaart. De steun aan deze partij laat een nieuw patroon zien. Kiezers in bepaalde oude PvdA, VVD en CDA-bolwerken lopen veel massaler over dan andere. De keuze voor deze partij manifesteert zich vooral

in steden met lager opgeleiden, de suburbane gebieden en het zuiden. Naast religie en inkomen doet zich steeds sterker een postmoderne en culturele tegenstelling voor waarbij verschillen in opleiding en leefstijl een rol spelen. Deze spitst zich toe op thema's als criminaliteit, globalisering, migratie en Europese eenwording. Naast religie en inkomen verschijnt daarmee een derde 'laag' in de electorale geografie. Deze postmoderne tegenstelling loopt dwars door de oude links-rechts tegenstelling heen. Zo zien we tegelijk met de opkomst van het rechtspopulisme, op links de groei van de eveneens populistisch georiënteerde SP. De bolwerken van uiterst links en rechts vallen daarbij nogal eens samen. In 2010 scoort de PVV goed in vergelijkbare regio's als de LPF, maar met een sterkere nadruk op het zuidoosten van Nederland. PvdA en VVD zijn in veel gemeenten de grootste, maar met lagere percentages als voor de grote verschuiving in 2002. In 2012 komen beide partijen, met dank aan de 'strategische' kiezers, heel sterk terug en verdwijnt het CDA bijna van de kaart.

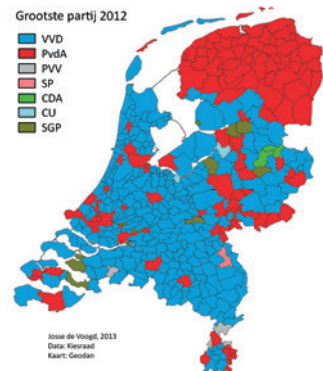
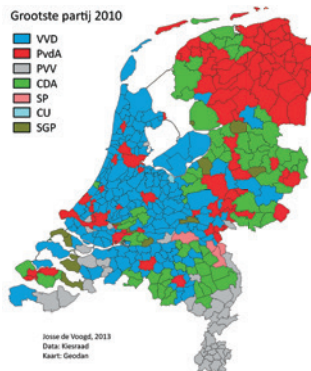

Grootste partij per gemeente in 1972, 1982 en 1994

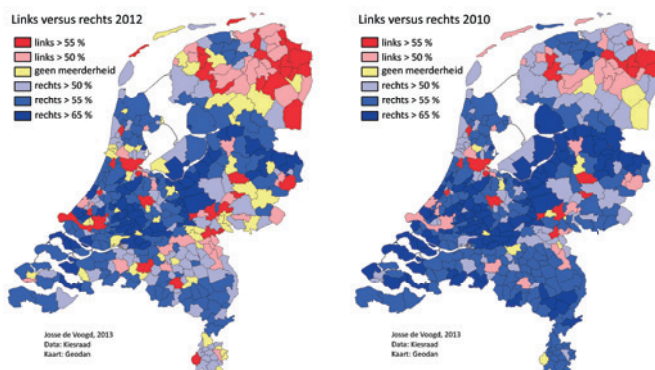
De cijfers in onderstaande tabel tonen de veranderingen die tussen 1971 en 2010 plaatsvonden in een kleine selectie van gemeenten. Grofweg zien we het kleiner worden van het CDA (in 1971 nog niet gefuseerd) en de groei van VVD, PVV en SP. Deze patronen zijn echter niet overal gelijk. In de van oudsher rooms-katholieke studentenstad Nijmegen krimpt het CDA veel harder dan landelijk en groeien de linkse partijen, vooral GroenLinks, D66 en SP, sterk. In de arbeidersstad Schiedam moet naast het CDA ook de PvdA fors inleveren. Ook D66 en GroenLinks zakken hier weg. SP en VVD komen er op, maar vooral de PVV wint hier sterk. De groeikern Purmerend laat eerst een bovengemiddelde steun zien voor linkse partijen. Daarna zakken D66 en GroenLinks weg en komen eerst VVD en later vooral PVV op. In het welvarende Haren bij Groningen daarentegen, traditioneel een VVD-bolwerk, winnen de linkse partijen, vooral GroenLinks en D66, fors, terwijl de VVD stagneert. In het Brabantse dorp Oirschot behalen de voorlopers van het CDA in 1971 een monsterzege van 74%. In 2010 gaat het CDA nog net aan kop, maar is het beeld veel gevarieerder. Opvallend is dat de SP het in deze zuidelijke plattelandsgemeente relatief veel beter doet dan de PvdA. In het orthodox-protestantse Barneveld wordt het verlies van het CDA, dat hier relatief kleiner is dan elders, grotendeels gecompenseerd door de groei van SGP en ChristenUnie.

	VVD	PvdA	CDA	PVV	SP	D66+GL	CU+SGP
Nederland 1971	10,3	24,6	36,8	--	--	14,0	4,0
Nederland 2010	20,5	19,6	13,6	15,5	9,8	13,6	5,0
Nijmegen 1971	7,8	21,7	40,0	--	--	16,7	0,6
Nijmegen 2010	13,6	24,8	8,2	11,5	13,2	25,4	1,1
Schiedam 1971	7,5	37,4	26,8	--	--	17,4	2,4
Schiedam 2010	18,4	22,4	8,2	22,3	11,4	12,6	2,0
Purmerend 1971	11,1	28,4	19,7	--	--	28,3	0,7
Purmerend 2010	24,9	21,8	6,4	20,6	10,7	10,7	1,2
Haren 1971	24,8	21,3	28,1	--	--	10,5	4,0
Haren 2010	23,5	24,2	12,2	6,2	6,0	20,3	5,6
Oirschot 1971	5,0	8,2	74,0	--	--	6,3	0,6
Oirschot 2010	19,7	12,2	26,9	16,6	11,8	9,8	0,5
Barneveld 1971	7,8	10,0	42,1	--	--	5,1	24,0
Barneveld 2010	18,0	6,8	23,5	11,5	3,6	5,0	34,3

Uitslagen in enkele gemeenten in 1971 en 2010 (grenzen en partijen van 2010)

Grootste partij per gemeente in 2002, 2010 en 2012

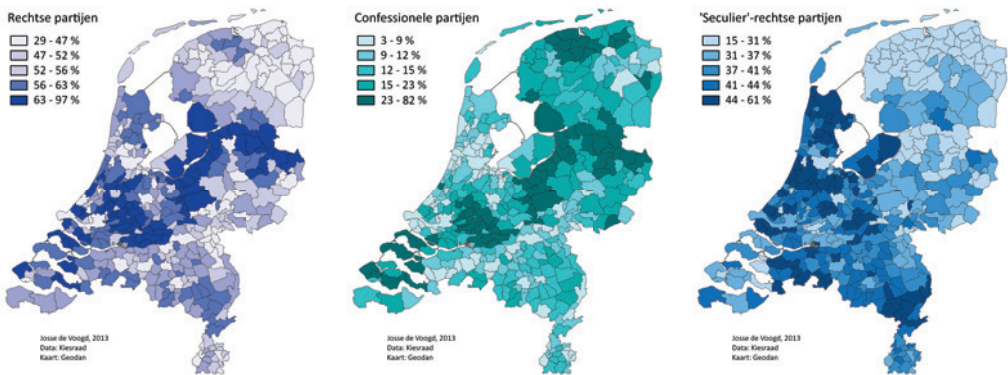
Links (PvdA, SP, D66, GL, PvdD) versus rechts (VVD, PVV, CDA, CU, SGP) per gemeente in 2012 (links) en 2010 (rechts)

Partijcombinaties

Links/Rechts

Op deze kaarten zien we de links/rechts-verhouding bij de verkiezingen van 2012 en bij die van 2010, uitgaande van de traditionele (en betwistbare) indeling met D66 links en de ChristenUnie rechts. Enkele uitzonderingen daargelaten, doen de linkse partijen het goed in de steden. Daarnaast valt het grote aaneengesloten linkse gebied in de noordoostelijke provincies op. Ook doet links het goed in een aantal gemeenten in het zuidoosten van Gelderland en het noordoosten van Brabant. De rechtse partijen scoren gezamenlijk zeer goed in de religieuze plattelandsgebieden. Daarnaast staat rechts sterk in de meeste welvarende suburbane gebieden. Grotere gemeenten met een rechtse meerderheid hebben meestal ook een dorps of suburbaan karakter (Apeldoorn, Zoetermeer, Haarlemmermeer). Het is opvallend dat rechts in een veel groter aantal gemeenten voorop gaat dan links. Bovendien zijn in veel van die gemeenten de percentages voor rechts hoger dan de percentages voor links in de rode gemeenten. De bevolkingsdichtheid in veel rode gemeenten ligt echter zo veel hoger dat het verschil tussen links en rechts in de totaaluitslag kleiner is dan op grond van de kaart te verwachten valt.

Bij een vergelijking tussen 2010 en 2012 valt op dat er een significante verschuiving naar links heeft plaatsgevonden in de oostelijke en zuidelijke delen van Nederland. In het noordoosten verstevigde links haar positie en het in 2010 nog zo rechtse zuiden schoof weer naar het midden. In het midden en westen van Nederland is deze verandering uitgebleven. Opmerkelijk is dat de verkiezingen van 2010 een vrijwel omgekeerd beeld lieten zien. Juist de provincies Noord-Holland en Utrecht schoven toen naar links op, terwijl de rest van het land een stevige ruk naar rechts maakte. Bij de verkiezingen van 2010 stond een meer cultureel georiënteerd thema als migratie centraal, terwijl bij de verkiezingen van 2012 de voorgenomen bezuinigingen de agenda aanvoerden. Een ander type verkiezing leidt dus ook tot een ander type politieke kaart. In de randgebieden van het land wonen vermoedelijk veel kiezers die economisch links zijn, maar wat betreft nieuwe culturele issues meer behoudend georiënteerd zijn. Daarentegen lijkt het rijke noordelijke deel van de Randstad cultureel meer progressief georiënteerd te zijn, maar economisch juist wat rechtser.

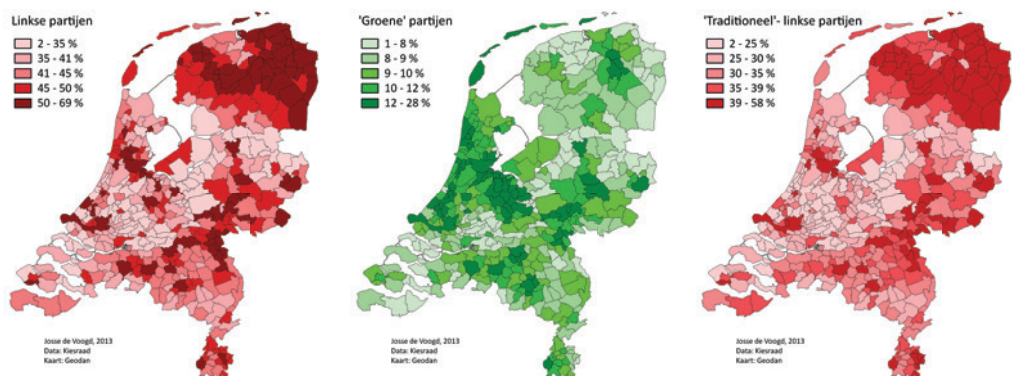
Totaal rechtse partijen (VVD, PVV, CDA, CU, SGP), confessionele partijen (CDA, CU, SGP) en 'seculier'-rechtse partijen (VVD, PVV)

Rechts

De linker kaart toont de aanhang van alle rechtse partijen in 2012 bij elkaar opgeteld, met concentraties in de 'Bible-Belt', diverse andere plattelandsregio's en de suburbane gebieden.

Op de middelste afbeelding zien we het totale percentage stemmen per gemeente voor de confessionele partijen CDA, CU en SGP. Opmerkelijk is dat deze kaart vooral weerspiegelt wat de protestantse gebieden van Nederland zijn. SGP en ChristenUnie behalen daar logischerwijs hun stemmen, maar ook het CDA is sterk teruggedrongen tot de protestantenband, welke loopt van Zeeland naar het noorden van Friesland. Bij de honderd hoogste scores voor confessionele partijen zijn slechts vijf gemeenten te vinden waar van oudsher katholieken domineren, en deze liggen allen boven de grote rivieren. Duidelijk is dat de katholieken het CDA veel massaler hebben verlaten dan de protestanten en dat dit vooral in het zuiden heeft plaatsgevonden. De steun voor de SGP en in mindere mate de CU is geografisch sterk geconcentreerd. Dit maakt dat de confessionele partijen in diverse gemeenten samen meer dan 50% van de stemmen behalen, tegenover slechts 13,7% landelijk.

De (seculier)-rechtse partijen VVD en PVV, afgebeeld op de rechter kaart, behielden niet eerder zoveel stemmen als bij de verkiezingen van 2010 en 2012. De steun voor deze partijen is vooral zichtbaar ten westen van de lijn Den-Helder-Venlo. Vooral in de suburbane gebieden in het westen van Nederland, die meestal vrij welvarend en weinig kerkelijk zijn, doen de partijen het goed. Het gaat om traditionele elitegemeenten als Wassenaar en Laren, forensengemeenten als Haarlemmermeer en Lansingerland en ondernemersgemeenten als Westland en Zandvoort. Andere bolwerken vormen het westen van Brabant, de Betuwe en het midden van Limburg. De twee partijen behalen hun stemmen in heel andere gebieden dan de confessionele partijen.

Totaal linkse partijen (PvdA, SP, D66, GL, PvdD), 'groene' progressieve partijen (D66, GL, PvdD) en 'traditioneel' linkse partijen (PvdA en SP)

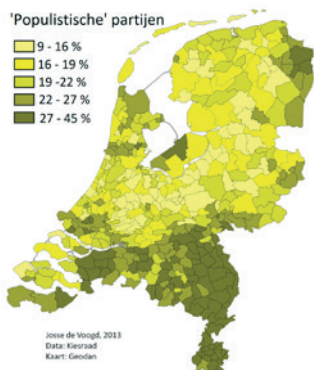
Links

De linker kaart toont de aanhang van alle linkse partijen bij elkaar opgeteld, met de eerder genoemde concentraties in het noorden en oosten van het land en in de steden.

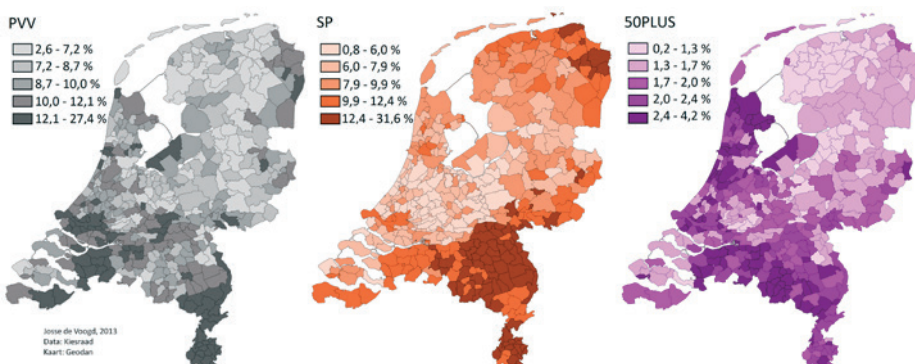
Op de middelste kaart zien we waar de progressief-groene partijen D66, GroenLinks en Partij voor de Dieren hun aanhang vinden. De hoogste scores worden behaald in de studentensteden en andere steden met veel hoger opgeleiden. Ook in omringende groene gemeenten met een grote welvaart en een hoog opgeleide bevolking, zoals Bunnik, Zeist en Renkum bevindt zich veel aanhang. Het verband met opleidingsniveau is zeer opmerkelijk. Vooral tussen Alkmaar en Nijmegen liggen veel gemeenten met bovengemiddelde percentages: een 'Green-Belt' die bij Veenendaal de Bible-Belt kruist. Kleinere Green-Belts liggen er in Zuid-Holland, Groningen en het midden van Brabant. Niet in alle rijke randgemeenten scoren deze partijen hoog: de aanwezigheid van een universiteit met bepaalde opleidingen (sociaal-cultureel) of van bijzondere instellingen (antroposofisch) lijkt een rol te spelen, evenals een artistiek imago. De steun voor groene partijen is groter in plaatsen als Bergen (NH), Ubbergen en Driebergen dan in Wassenaar, Westvoorne en Reeuwijk. Er is geen sterk verband met andere stromingen. Het lijkt te gaan om een bevolkingsgroep die zich bewust op bepaalde plekken vestigt tijdens en na de studie.

Op de rechter kaart is de aanhang van de PvdA en SP bij elkaar opgeteld. De aanhang van deze partijen laat een geheel ander patroon zien. Waar 'groen' het moet hebben van het midden en westen van het land, leunt de meer traditionele 'rode' tak van links sterker op het noorden, oosten en zuiden. Duidelijker nog dan bij de kaart met het totaal voor linkse partijen, zien we de concentratie in het noordoosten. Ook springt de regio in het zuidoosten van Gelderland en het noordoosten van Brabant er nu meer uit, evenals het zuiden van Limburg. In het midden en westen van Nederland kleuren de steden roder dan hun omgeving, maar het patroon is anders dan wanneer we alle linkse partijen optellen. De 'rode' partijen kennen andere bolwerken dan de 'groene' partijen. Tiel, Heerlen en Spijkenisse springen er bijvoorbeeld meer uit en Utrecht en Amersfoort minder. In de orthodox-protestantse strook die loopt

van Zeeland naar Overijssel liggen de scores voor PvdA en SP laag. De uitslagen weerspiegelen de aanwezigheid van allochtonen in de steden en de hoge percentages uitkeringen in het noorden, oosten en zuiden.

Totaal 'populistische' partijen (PVV, SP, 50PLUS)

PVV, SP en 50PLUS

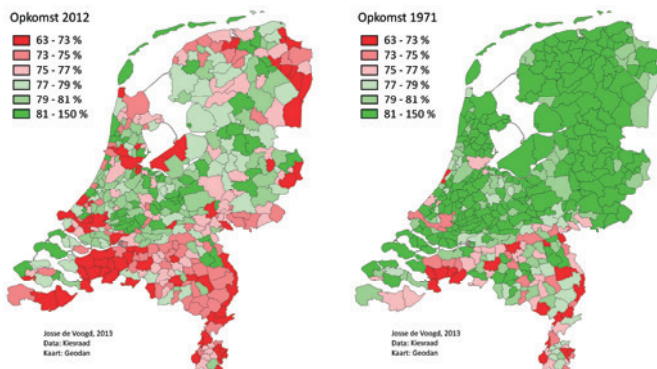
Populisme

Op deze kaart zien we de opgetelde percentages van PVV, SP en 50PLUS: de nieuw opgekomen partijen met een 'populistisch' karakter. Zij ageren tegen de gevestigde orde, profileren zich op nieuwe thema's en trekken specifieke groepen vooral lager opgeleide kiezers. Zeer opvallend op de kaart is de scherpe lijn van Zeeuws-Vlaanderen naar het zuidoosten van Gelderland. In de van oudsher katholieke (en destijds KVP-stemmende) gebieden ten zuiden van deze lijn ligt de steun in vrijwel alle gemeenten substantieel hoger dan het landelijk gemiddelde. Slechts enkele welvarende groene randgemeenten van de Brabantse steden en Nijmegen vormen hierop een uitzondering. Ook de verarmde en vroeger communistisch

stemmende regio in het oosten van Groningen valt in dit verband op. Daarnaast is er veel aanhang te vinden in verschillende oude industriegebieden/steden, zoals de Zaanstreek, IJmond, Schiedam en Almelo. Zeer hoge scores worden behaald daar waar katholicisme en stagnerende industrie samenvallen: op weinig plekken zijn de percentages hoger dan in de Limburgse mijnstreek en steden als Oss, Helmond en Roosendaal. Verder springen vrijwel alle groeikernen er duidelijk uit: Hellevoetsluis, Spijkenisse, Zoetermeer, Purmerend, Almere, Lelystad en Nieuwegein. Een groot aantal gemeenten met bovengemiddelde scores bevindt zich in een krimpgebied of in gebieden waar krimp te verwachten is zoals het oosten van Groningen, de zuidelijke Achterhoek, Limburg en Zeeuws-Vlaanderen, maar ook snel vergrijzende delen van de groeikernen.

Kijken we naar de drie partijen afzonderlijk, dan blijkt het zwaartepunt van de SP duidelijk in het oosten van Brabant te liggen, waar diverse kopstukken vandaan komen en de partij lokaal sterk geworteld is. Ook doet de partij het goed in de provincie Groningen. Bij de PVV ligt de nadruk meer op Rijnmond, het westen van Brabant en Limburg. In tegenstelling tot de SP is de steun in de redelijk welvarende suburbane gebieden in het westen van Nederland aanzienlijk groter. 50PLUS doet het goed in Noord-Holland, Brabant en Limburg. Het patroon hangt enigszins samen met de scores van de andere nieuwe populistische partijen PVV en SP. Er is geen duidelijk verband met het percentage ouderen. Het lijkt vooral te gaan om een specifieke groep oudere kiezers, die toch al meer geneigd is tot grote wisselingen qua stemgedrag. Ook de herkomst van actieve partijleden speelt een rol. Wanneer we de huidige populistische partijen vergelijken met eerdere ‘protestpartijen’ als de CD en LPF, dan valt op dat het zwaartepunt nu meer op de suburbane en plattelandsregio’s ligt. Enerzijds trekken de partijen een ander publiek, anderzijds is door voortgaande suburbanisatie én her-urbanisatie de bevolkingssamenstelling van bepaalde gebieden gewijzigd met electorale veranderingen tot gevolg.

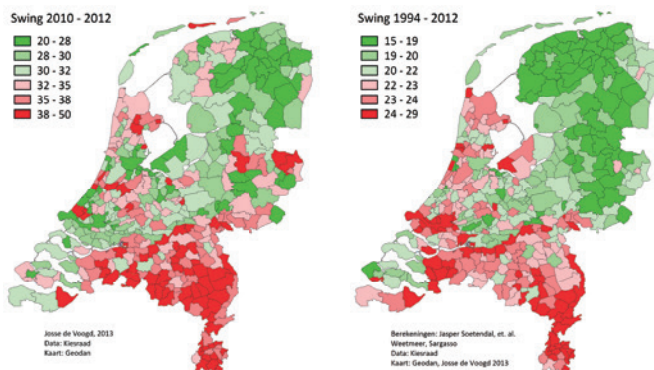
Opkomst 2012 (links) en 1971 (gemeentegrenzen 2012) (rechts)

Opkomst

De opkomst bij verkiezingen ligt in het overgrote deel van de gemeenten in Zuid-Nederland onder het gemiddelde. Bij deze kaart zien we weer de lijn van Zeeuws-Vlaanderen naar de Achterhoek. Ook het oosten van Groningen en Drenthe vallen op. Boven de rivieren springen de steden er uit met hun lage opkomsten. De kaart vertoont een zekere samenhang tussen het opkomstpercentage en het percentage populistische kiezers. Uitzonderingen daarop vormen vooral enkele steden met weinig populistische

kiezers en veel hoger opgeleiden en enkele gemeenten in het oosten van Brabant, met veel populistische kiezers én hoge opkomsten. In het eerste geval drukken de stedelijke allochtonen de opkomstcijfers, in het tweede geval hangt de hoge score voor de SP vooral samen met de afkomst van de lijsttrekker en niet zozeer met aanwezige armoede en/of ontevredenheid. De opkomst ligt over het algemeen hoger in protestantse gebieden en suburbane gebieden met veel hoger opgeleiden.

Op de onderste kaart toont de opkomstpercentages in 1971, de eerste verkiezing na de afschaffing van de opkomstplicht. Ook toen vielen de drie grote steden en Brabant en Limburg al op vanwege hun lage opkomsten. Vrijwel overal is de opkomst sindsdien flink gedaald, behalve in delen van de Bible-Belt en enkele groene randgemeenten.

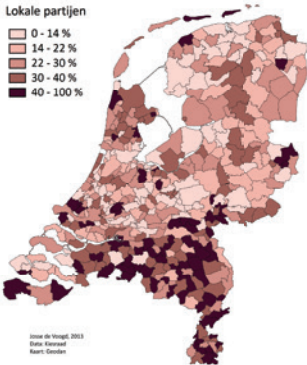
'Swing' 2010-2012 (links), gemiddelde 'swing' per verkiezing 1994-2012 (rechts)

Volatiliteit van het electoraat

Op deze kaarten zien we de beweeglijkheid van de kiezers, of 'swing'. Dit zijn de opgetelde winsten en verliezen van partijen, gedeeld door twee. Dit geeft een beeld van de volatiliteit van de kiezers in een gemeente. Het is slechts een indicatie, omdat kiezers die van partij 'wisselen' zonder dat dit leidt tot een ander percentage, niet meegeteld kunnen worden. Zo bleef de SP gelijk staan op 15 zetels, maar won en verloor zij wel degelijk kiezers. Op de bovenste afbeelding zien we de swing voor de meest recente verkiezing en op de onderste afbeelding zien we de gemiddelde swing bij alle verkiezingen tussen 1994 en 2012.

Opnieuw zien we de waterscheiding tussen het katholieke zuiden en de rest van het land, met de scherpe lijn door het rivierengebied. In 2012 werd de dynamiek vooral veroorzaakt door het verlies van het CDA. Naast Brabant en Limburg zien we ook een aantal katholieke gemeenten in Twente en het westen van Nederland met grote wisselingen. Bij de kaart voor 1994-2012 zien we duidelijk de sterke volatiliteit in de regio Rijnmond, waar Pim Fortuyn voor een politieke aardverschuiving zorgde. Ook andere industriesteden en groeikernen vallen op. Er is een sterke samenhang met het percentage populistische kiezers: niet verwonderlijk, want de betreffende partijen speelden in 1994 nog geen rol en de populariteit fluctueert sterk. Ook is er een relatie tussen een hoge volatiliteit en lage opkomsten. De Bible-Belt en het noord-oosten van het land zijn opmerkelijk stabiel.

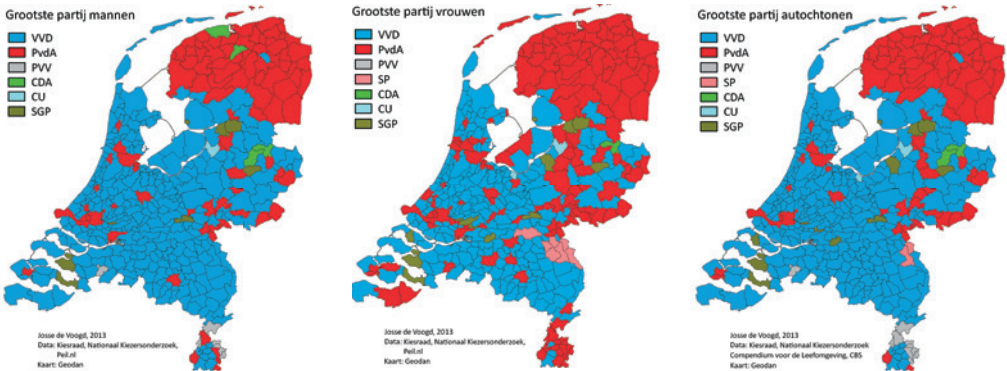

Lokale partijen bij gemeenteraadsverkiezingen 2010 en diverse herindelingsverkiezingen van 2009 t/m 2011

Aanhang van lokale partijen

Bij de meest recente gemeenteraadsverkiezingen in 2010 vormden de lokale partijen gezamenlijk de grootste stroming in Nederland. Lokale partijen worden opgericht op persoonlijk initiatief en krijgen soms de wind in de rug door aansprekende persoonlijkheden of bepaalde issues die spelen, zoals herindelingen, affaires en grote projecten. In veel gevallen is er dus sprake van ‘toeval’. Toch is de steun voor lokale partijen niet gelijk verdeeld over het land. Vooral ten zuiden van de grote rivieren, waar men van oudsher katholiek is en de kiezers beweeglijker zijn, zien we een groot aantal gemeenten met veel stemmen voor lokale partijen. De markt voor nieuwe landelijke partijen en voor lokale partijen is hier groter. Het zuiden kent daarnaast een langere traditie van op personen gerichte politiek.

Grootste partij per gemeente 2012 voor mannen, vrouwen en autochtonen (bij benadering)

Stemgedrag uitgesplitst

Het stemgedrag verschilt sterk per groep in de samenleving. Twee belangrijke categorieën die we kunnen splitsen zijn man en vrouw en autochtoon versus allochtoon. Van mannen is bekend dat zij rechtser stemmen dan vrouwen. Voor deze kaarten is berekend wat de grootste partij per gemeente zou zijn wanneer alleen mannen of alleen vrouwen zouden stemmen, dit op basis van gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek en Peil.nl van Maurice de Hond. Daarbij is er vanuit gegaan dat de verschillen in stemgedrag tussen mannen en vrouwen in elke gemeente hetzelfde zijn. Bij de mannen rukt het blauw verder op, terwijl bij de vrouwen de PvdA in een aanzienlijk hoger aantal gemeenten de grootste partij is. Ook de SP komt bij de vrouwen duidelijker tevoorschijn, terwijl de PVV uit beeld verdwijnt.

Van niet-westerse allochtonen is bekend dat zij in grote getale op de PvdA stemmen. Westerse allochtonen wijken minder af van het gemiddelde. Een kaart met de allochtone stem zou vrijwel geheel rood kleuren. Op de kaart met autochtonen zien we dat de PvdA in een hele reeks steden haar koppositie prijs moet geven. Vooral in het zuidwesten van Nederland zijn er nu nauwelijks rode vlekken meer tussen het VVD-blauw. In de Limburgse mijnstreek gaat onder autochtonen de PVV aan kop. Bij de berekeningen voor deze kaart is er wederom vanuit gegaan dat allochtonen in elke gemeente hetzelfde stemgedrag vertonen.

NKO 2012 geslacht

	VVD	PvdA	PVV	SP	CDA	D66	Overig
man	28,5	23,2	11,9	9,3	8,6	8,2	10,6
vrouw	24,8	26,5	8,4	10,1	8,5	7,9	13,8

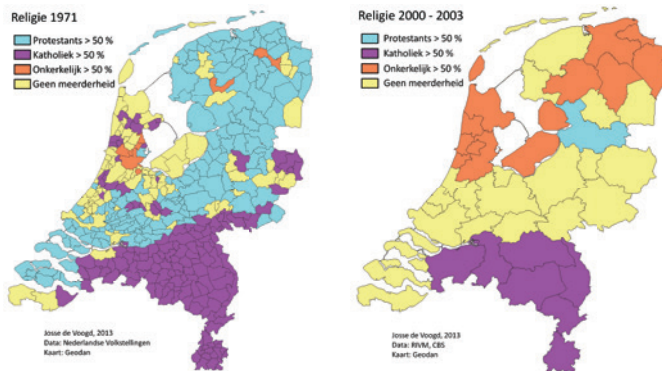
Peil.nl 2012 geslacht

	VVD	PvdA	PVV	SP	CDA	D66	CU	GL	SGP	PvdD	50+
man	28	23	10	6	10	10	3	2	2	1	2
vrouw	25	26	10	13	7	6	4	2	2	3	2

NKO 2012 etniciteit (op basis van voorlopige uitkomst)

	VVD	PvdA	PVV	SP	CDA	D66	CU	GL	SGP	PvdD	50+
aut	28	23	10	10	9	8	3	2	3	2	2
nWa	17	47	12	8	4	8	2	0	0	0	0
Wa	24	34	6	9	5	7	4	5	0	3	3

Stemgedrag naar geslacht en etniciteit

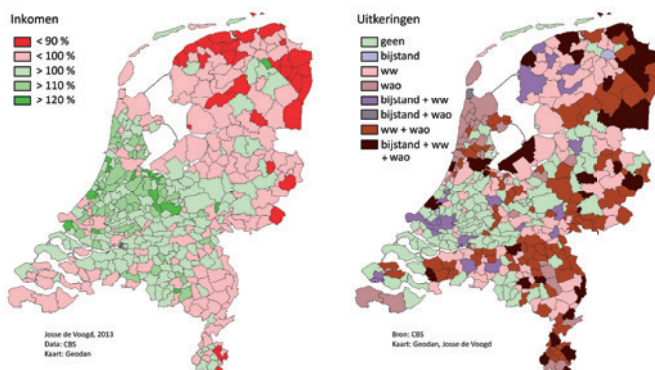
Religieuze kaart van Nederland, 1971 (gemeentegrenzen 2012) en 2000 - 2003 (per COROP-gebied)

Deel 2

Diverse thema's op de kaart

Religie

De linker kaart geeft aan in welke gemeenten een meerderheid van de bevolking katholiek, protestants of onkerkelijk was in 1971. In dat jaar werd voor het laatst een volkstelling gehouden. De rechter kaart toont hoe de situatie rond 2003 was op regionaal niveau. In het zuidoosten van het land zien we in 1971 een homogeen aaneengesloten katholiek gebied: Brabant, Limburg en uitlopers naar Zeeuws-Vlaanderen en het zuidoosten van Gelderland. Losse katholieke enclaves zijn er in Twente en delen van het westen van Nederland. Brabant en Limburg zijn ook in 2003 nog in overgrote meerderheid katholiek, zij het met lagere percentages. In meerderheid protestantse gemeenten liggen in 1971 vooral in een diagonaal van zuidwest naar noordoost Nederland: Zeeland, Zuid-Holland, delen van Utrecht, het noorden en midden van Gelderland, het westen van Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland. Op regionaal niveau vinden we rond 2003 alleen nog een protestantse meerderheid in het noorden van Overijssel. Een precieze vergelijking is moeilijk vanwege de andere gebiedsindeling, maar duidelijk is wel dat het protestantisme kwantitatief enorm aan belang heeft ingeboet. Een onkerkelijke meerderheid vinden we in 1971 in Amsterdam en een aantal gemeenten ten noorden daarvan, en in Heerenveen, Groningen en Hoogezand-Sappemeer. In 2003 is er sprake van een onkerkelijke meerderheid in Noord-Holland, Flevoland, Groningen en delen van Friesland en Drenthe. Bij een aantal regio's, zoals Den Haag en Rotterdam, ligt het percentage onkerkelijken rond 2003 net onder de 50%. De kans is groot dat het in deze gebieden inmiddels een meerderheid van de bevolking betreft. Wel wordt de ontkerkelijking hier deels gecompenseerd door de toename van het aantal migranten. Bij een vergelijking met de politieke kaarten valt op dat de confessionele partijen het vrijwel alleen nog maar goed doen in de protestantse regio's. Verder speelt de scherpe grens tussen de katholieke en protestantse gemeenten, dwars door het Rivierengebied, nog steeds een grote rol. Het gebied ten zuiden hiervan kenmerkt zich niet langer door het stemmen op katholieke partijen, maar door lage opkomsten, een grote mate van volatiliteit en hogere percentages voor populistische en lokale partijen.

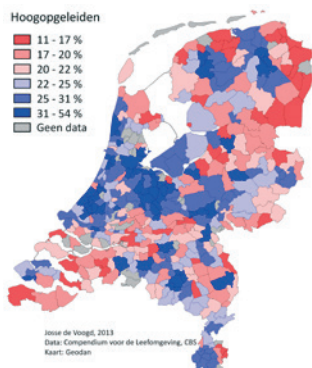

Gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen t.o.v. landelijk gemiddelde, 2009, gemeenten waarin meer dan gemiddeld aanspraak wordt gemaakt op een bijstands-, WW- of WAO-uitkering, 2012

Inkomen en uitkeringen

De linker kaart toont het gemiddelde inkomen van huishoudens in een gemeente ten opzichte van het landelijk gemiddelde. Een groot gedeelte van de gemeenten in het midden en westen van Nederland kent een bovengemiddelde welvaart. Alleen een aantal steden, met veel allochtonen en sociale woningbouw, springen er in negatief opzicht uit. De rijkste gemeenten liggen vooral op de weinige zandgronden die in en rond de Randstad gelegen zijn, zoals de kuststrook, het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug. In Brabant en Gelderland zijn eveneens veel gemeenten waarin het inkomen bovengemiddeld is. Ook ten zuiden van Groningen liggen enkele meer welvarende gemeenten. De grootste concentratie armere gemeenten bevindt zich in de drie noordoostelijke provincies, vooral in het noorden van Friesland en het oosten van Groningen. Ook Urk, de Twentse steden Almelo en Enschede en de oostelijke Mijnstreek in het zuiden van Limburg kennen een aanzienlijk lager inkomen dan gemiddeld. In de welvarende gebieden wordt vaker dan gemiddeld op de VVD en D66 gestemd. In de armere gemeenten zien we meestal een oververtegenwoordiging van PvdA en SP.

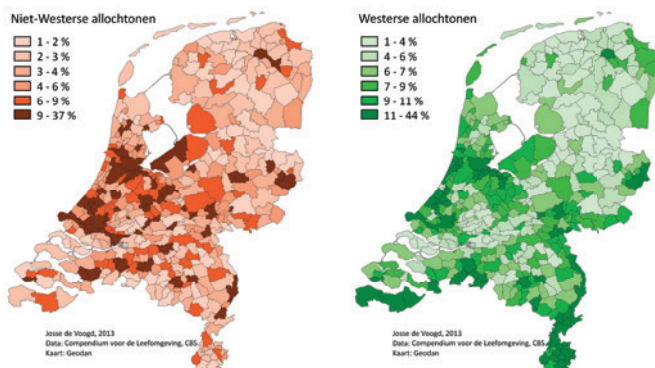
Op de rechter kaart zien we in welke gemeenten vaker dan gemiddeld gebruik wordt gemaakt van bepaalde uitkeringen. Vooral in het noordoosten vinden we een groot aantal aaneengesloten gemeenten met hoge percentages uitkeringen. Ook Limburg en delen van Brabant, Gelderland, Overijssel en Noord-Holland vallen op. In de Bible-Belt en op het overige rijke platteland van Zuid-Holland liggen de percentages laag. Niet overal wordt aanspraak gemaakt op dezelfde uitkeringen. In de steden hebben veel mensen een bijstandsuitkering. De WW wordt vooral gebruikt in het noorden en zuiden en de WAO aan de oostkant van Nederland en noordelijk Noord-Holland. Het oosten van Groningen en het zuiden van Limburg springen er het meest uit. Er zijn meer WAO-uitkeringen verstrekt in gebieden waar de arbeidsmarkt ongunstig is. Veel gemeenten met een bovengemiddeld percentage uitkeringen zijn gemeenten waar PvdA en SP het goed doen, waarbij de SP relatief iets beter vertegenwoordigd lijkt in regio's met WAO- en WW-uitkeringen en de PvdA in regio's met bijstandsuitkeringen.

Percentage hogeropgeleiden (15 – 64 jaar met HBO- of WO- opleiding) per gemeente, 2011.

Opleiding

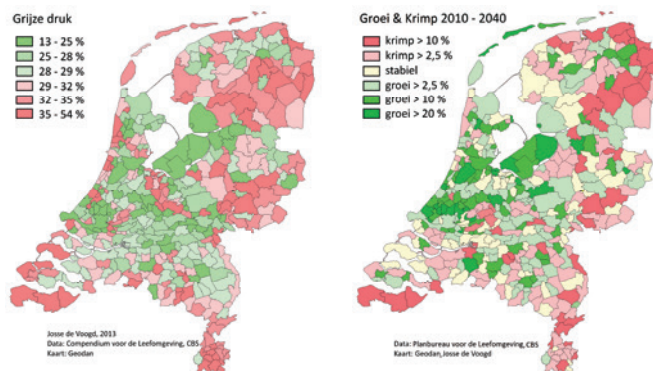
Op deze kaart is het percentage hogeropgeleiden per gemeente zichtbaar. Hogeropgeleiden concentreren zich doorgaans meer in steden en in bepaalde welvarende en aantrekkelijke randgemeenten. Er is een duidelijke driehoek zichtbaar tussen Alkmaar, Rotterdam en Nijmegen van aaneengesloten gemeenten met een meer dan gemiddeld percentage hogeropgeleiden. Ook in het midden van Brabant en rond Groningen en Leeuwarden vinden we een aantal aaneengesloten gemeenten met hoge cijfers. Lage percentages hogeropgeleiden vinden we vooral in het oosten van Groningen, het zuidoosten van Drenthe, het rivierengebied, het westen van Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Zeer opmerkelijk is de sterke samenhang van het aandeel hogeropgeleiden met het percentage ‘groene’ kiezers. Groene partijen doen het vaak goed in gemeenten met een hoog percentage hogeropgeleiden en een beneden-gemiddelde welvaart, terwijl de PVV daarentegen hoog scoort in regio’s waar het inkomen gemiddeld is maar het percentage hogeropgeleiden laag ligt.

Percentage niet-Westerse en Westerse allochtonen per gemeente, 2012

Allochtonen

Op deze kaart zien we de percentages niet-Westerse en Westerse allochtonen per gemeente. Niet-Westerse allochtonen concentreren zich vooral in de steden. In het westen van Nederland liggen ook de percentages in de groeikernen vrij hoog. Bij de percentages Westerse allochtonen zien we eveneens een oververtegenwoordiging in de steden, maar minder expliciet. De nadruk ligt wat meer op de welvarende randgemeenten. Daarnaast wonen er veel Westerse migranten in de grensgemeenten met België en Duitsland. In Amsterdam vormen niet-Westerse en Westerse allochtonen samen een meerderheid (35% niet-Westers en 15,6% Westers). Het percentage niet-Westerse allochtonen in Rotterdam ligt met 37% iets hoger. Het hoogste percentage Westerse allochtonen onder de bevolking vinden we in de gemeente Vaals: 44%. Zoals reeds genoemd dragen allochtone kiezers in belangrijke mate bij aan de hoge score voor de PvdA in de steden.

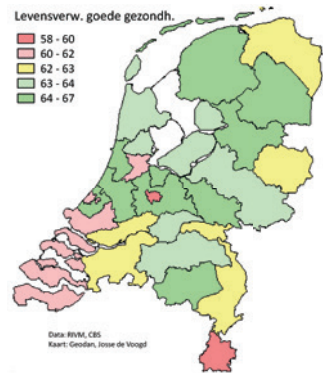
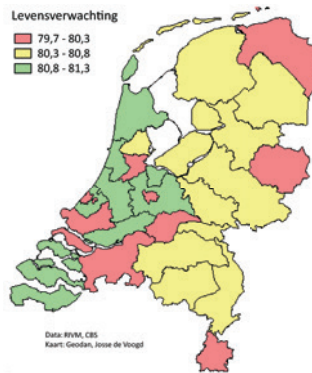
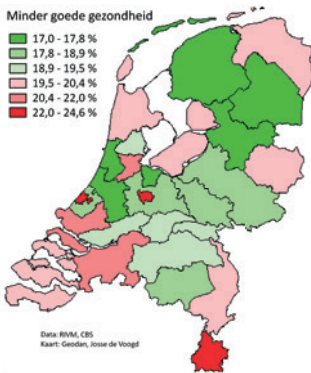
Grijze druk per gemeente, 2012, verwachte krimp/groei tussen 2008 en 2020, 2011

Leeftijd, krimp en groei

Op de linker kaart zien we de 'grijze druk' per gemeente, dit is het aantal 65-plussers ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking. In het noordoosten, met uitzondering van de steden, in de Achterhoek, het zuiden van Limburg en Zeeland zijn er grote aaneengesloten gebieden met verhoudingsgewijs veel ouderen. In het midden en westen zijn er hoge percentages ouderen in de welvarende groene randgemeenten, zoals de kuststrook en de Utrechtse Heuvelrug. Dit zijn echter veel kleinere clusters van gemeenten en deze liggen nabij grotere plaatsen met een jonge bevolking. Vergrijzing, met alle consequenties daarvan voor voorzieningen, is daarmee eerder een probleem of uitdaging in de aaneengesloten donkerroze gebieden in het noorden, oosten en zuiden. Er is geen duidelijk verband met stemgedrag, daarvoor zijn de gemeenten waar in verhouding veel ouderen wonen te verschillend. In een deel van deze gebieden, vooral de krimpgebieden, wordt vaker populistisch gestemd, maar in andere gebieden juist relatief weinig. Er is ook geen overlap met het percentage stemmen op 50PLUS.

Op de rechter kaart is zichtbaar welke gemeenten naar verwachting tussen 2010 en 2040 zullen groeien of krimpen. Aaneengesloten krimpgebieden vinden we wederom vooral in de meer perifere gedeelten van het land: het oosten van Groningen, de Achterhoek, Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. In de rest van het land is er nog een aantal losse gemeenten waar krimp zal plaatsvinden. Het zijn vooral de aaneengesloten krimpgebieden aan de grenzen waar veel op populistische partijen wordt gestemd en de opkomst laag is.

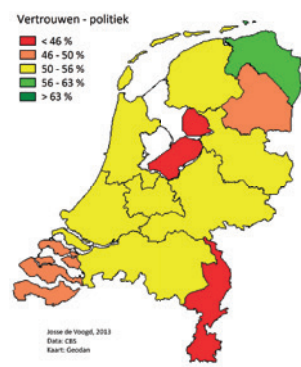
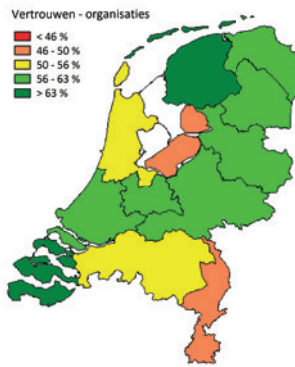
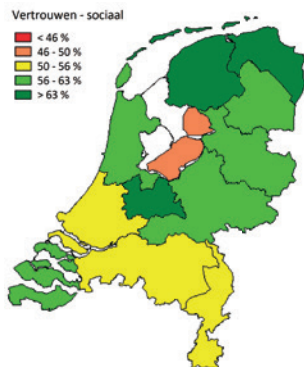

Minder goed ervaren gezondheid, 2005-2011, levensverwachting, 2007-2010, levensverwachting goede gezondheid, 2005-2008

Gezondheid & levensverwachting

De linker kaart laat zien welk percentage van de bevolking aangeeft een minder goede gezondheid te ervaren. In Zuid-Limburg, het westen van Brabant en in de vier grote steden wonen veel mensen met een matige gezondheid. In het westen van het land buiten de grote steden en in Friesland, Drenthe en het noordwesten van Overijssel ligt het percentage mensen met een minder goede gezondheid laag. Qua levensverwachting scoort wederom het westen buiten de grote steden goed. Lagere scores zijn er behalve in de vier grote steden in Groningen, Twente, Zuid-Limburg, het westen van Brabant en de Betuwe. Wat betreft de levensverwachting in goede gezondheid vallen de lage scores in Utrecht stad en Zuid-Limburg op. De mate van gezondheid lijkt enigszins samen te hangen met de opkomstpercentages bij verkiezingen.

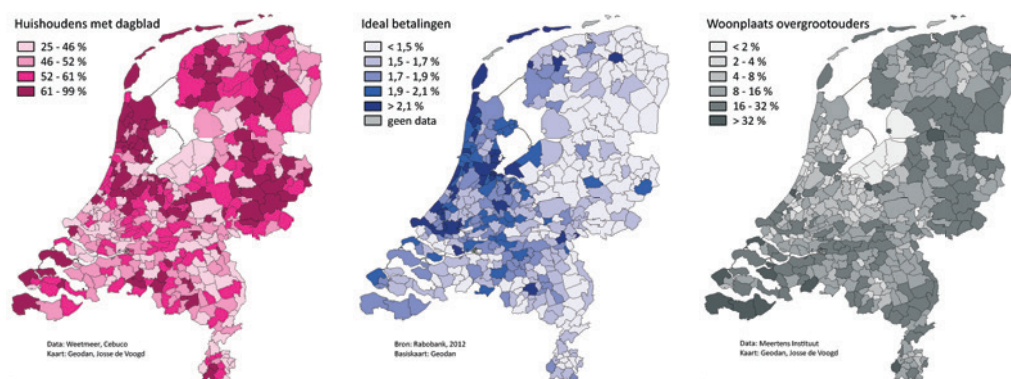

Sociaal vertrouwen, vertrouwen in organisaties en in de politiek, 2010

Vertrouwen

Het sociaal vertrouwen en het vertrouwen in organisaties en in de politiek liggen over het algemeen lager in het zuiden van Nederland en hoger in het noordoosten. Vooral in Limburg is het vertrouwen lager dan elders in het land. Daarnaast behaalt Flevoland lage scores. Wat betreft sociaal vertrouwen valt Flevoland het meest op in negatieve zin. Ook in Zuid-Holland, Brabant en Limburg is dit lager dan gemiddeld. In de genoemde provincies ligt het opkomstpercentage lager en het percentage stemmen voor de PVV hoger dan gemiddeld. Wat betreft vertrouwen in organisaties zijn het vooral de van oudsher protestantse provincies waar de percentages hoger liggen. Qua politiek vertrouwen valt de goede score van Groningen op en qua lage scores springen Flevoland en Limburg en in mindere mate Drenthe en Zeeland er uit.

Dekking dagbladen, 2010, Ideal-betalingen als percentage van het totaal aan betalingen, 2011, percentage waarvan de overgrootouders al in dezelfde gemeente woonden, 2007

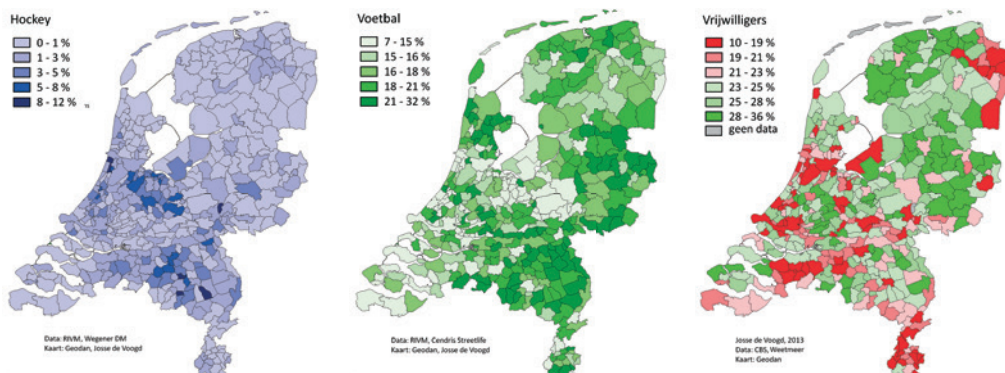
Een selectie van leefstijlkenmerken

De linker afbeelding toont het percentage huishoudens met een dagblad (landelijk en regionaal) per gemeente. In het zuiden en in de steden wordt minder vaak de krant gelezen dan gemiddeld. Daarbij worden landelijke kranten het meeste in het westen gelezen, terwijl in het noorden, oosten en zuiden van het land de regionale kranten domineren. De percentages zeggen niets over het digitale gebruik van mediabronnen.

Op de middelste afbeelding zien we in welke gemeenten veel of weinig gebruik wordt gemaakt van internetbankieren via Ideal. Vooral in de steden en de meeste gemeenten in het westen van het land wordt vaker gebruik gemaakt van deze betaalmethode. In het noorden, oosten en Limburg worden minder betalingen gedaan via dit systeem. Er is geen verband met de afstand tot fysieke winkels, die op het platteland juist groter is dan in de steden. Het gebruik van internetbankieren lijkt eerder samen te hangen met de bevolkingssamenstelling en de dominante leefstijl in een gemeente.

De rechter kaart laat zien van welk percentage inwoners (tussen 30 en 50 jaar) de overgrootouders al in dezelfde gemeente woonden en geeft daarmee een beeld van migratie over de generaties. De meest honkvaste inwoners vinden we in de orthodox-protestantse gemeenten Urk, Staphorst, Bunschoten, Katwijk, Goedereede en Tholen, Zundert, Maastricht en het geïsoleerde Zeeuws-Vlaanderen. Lage percentages vinden we vooral in het (noord-)westen van het land, waar enerzijds veel mensen naar de steden trekken en anderzijds forensen zich in de kleinere gemeenten vestigen. Goed zichtbaar op de kaart zijn de lage scores in de groeikernen en welvarende randgemeenten.

Er lijkt een verband te zijn tussen migratie, het gebruik van internetbankieren en het percentage hogeropgeleiden. In dezelfde gebieden wordt vaker op groene partijen en op de VVD gestemd wordt.

Percentage huishoudens waarin aan hockey wordt gedaan, 2005, percentage huishoudens waarin aan voetbal wordt gedaan, 2008, percentage vrijwilligers, 2009

Er zijn grote verschillen wat betreft het beoefenen van sporten en andere hobby's. Hockey speelt men vooral in rijke randgemeenten. Bloemendaal, het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug springen er uit, net als een aantal Brabantse randgemeenten. Voetbal doet men met name in plattelandsgebieden op wat grotere afstand van de steden. Vooral in noordelijk Noord-Holland, Overijssel, het oosten van Brabant en het noorden van Limburg vinden we aaneengesloten gemeenten met veel huishoudens waarin iemand voetbalt.

De rechter afbeelding geeft aan in welke gemeenten relatief veel of weinig aan vrijwilligerswerk wordt gedaan. De percentages liggen vooral hoog in de van oudsher protestantse gebieden en er is dan ook een samenhang te zien met de aanhang van de confessionele partijen. Met uitzondering van het oosten van Groningen en enkele steden scoort bijna het hele noordoosten bovengemiddeld. Het Groene Hart, de protestantse delen van Zeeland, maar ook enkele Brabantse gemeenten vallen eveneens op. In het zuiden van Limburg, het westen van Brabant en in de steden en de meeste randgemeenten wordt weinig aan vrijwilligerswerk gedaan. Dit zijn ook de gebieden waar de opkomsten laag zijn en vaker op de PVV, SP en PvdA wordt gestemd.

Nabeschuwing

De electorale geografie van Nederland toont een veelkleurig mozaïek van gebieden met een uiteenlopende politieke kleur. Er is sprake van verschillende ‘lagen’ van stemgedrag gebaseerd op religie, sociaaleconomische positie en postmoderne thema’s. Nieuwe tegenstellingen zijn opgekomen zonder dat oude tegenstellingen zijn verdwenen, waardoor het beeld meer gefragmenteerd is geworden. Gebieden die op grond van oudere tegenstellingen een vergelijkbaar stemgedrag vertoonden, ontwikkelen zich nu in verschillende richtingen. De kaart weerspiegelt daarmee een samenleving die een steeds grotere differentiatie laat zien.

Religie

Het belang van religie in de maatschappij is de afgelopen decennia kleiner geworden. Toch speelt de religieuze tegenstelling nog altijd een belangrijke rol en is deze nog goed zichtbaar op de electorale kaart. Dit geldt vooral voor de Bible-Belt en het noordoosten van het land. In het zuiden van het land is de aanhang van de confessionele partijen echter zeer sterk afgenomen. Opmerkelijk is dat oude religieuze tegenstellingen in nieuwe vormen terug lijken te komen. Van oudsher katholieke regio’s stemmen na ontkerkelijking anders dan van oudsher protestantse regio’s. We zien nog altijd een scherpe waterscheiding van Zeeuws-Vlaanderen naar de Achterhoek, met ten zuiden daarvan lagere opkomsten, een sterkere volatiliteit van de kiezers en hogere percentages voor populistische partijen.

Sociaaleconomisch verschil

Sociaaleconomische tegenstellingen zijn nog altijd belangrijk, maar worden wel gecompliceerder. Zo bestaat er ook binnen links en rechts grote verdeeldheid over de inrichting en hervorming van de verzorgingsstaat. Dit maakt dat regio’s die eerder eenduidig links of rechts waren, nu bijvoorbeeld steun laten zien voor SP én PVV of juist GroenLinks én VVD. Het inkomen en de ervaren kwetsbaarheid spelen een rol, maar ook de opleiding en leefstijl. Te denken valt bijvoorbeeld aan de mate waarin men open staat voor verandering. Het maakt ook uit in welke richting een gebied zich ontwikkelt. In een krimpregio leven andere gevoelens en verwachtingen dan in een gebied met een sterke groei.

Opleidingsniveau

Opleiding, in hoofdzaak het niveau maar ook het type opleiding, is een belangrijke factor geworden die het stemgedrag beïnvloed. Deze scheiding loopt dwars door de links-/rechtstegenstelling heen en leidt daardoor tot een nieuwe politieke kaart waarbij oude bolwerken van de traditionele partijen zich in verschillende richtingen ontwikkelen. De populistische partijen scoren vooral onder lager opgeleiden en dat zien we terug in de electorale geografie. Toch is het beeld niet eenduidig. In bepaalde delen van het land lijkt dit sterker op te gaan dan elders. In het noordoosten wonen veel lager opgeleiden, maar zijn de scores voor populistische partijen relatief laag.

Generatieverschil

De scheidslijn tussen generaties is verre van eenduidig. We zien geen sterke samenhang tussen het percentage ouderen en het percentage stemmen voor 50PLUS. Het lijkt vooral te gaan om specifieke

groepen ouderen (én jongeren) in specifieke gebieden die op partijen stemmen met een uitgesproken visie over de verdeling van middelen over de generaties.

Lifestyle

De leefstijl van mensen, die ten dele samenhangt met de eerdergenoemde factoren, laat een verband zien met stemgedrag. De media die men gebruikt, de sporten die men beoefent, de inrichting van de woning en tuin, het autotype en zelfs het huisdier. Er is een verschil in smaak tussen hoger en lageropgeleiden, die onderling ook weer een grote variatie laten zien. Dit leidt tot verschillende 'biotopen', waarbij de politieke kleur van een buurt samenhangt met een bepaalde leefstijl. Daarbij lijken de tegenstellingen binnen steden vaak groter dan die tussen steden.

We zien dat de populistische partijen het vooral goed doen in het zuiden, in oude industriegebieden, in suburbs (vooral groeikernen) en in krimpgebieden. Meestal is er een samenhang zichtbaar met andere factoren. Daar waar populistische partijen goed scoren zijn de opkomsten vaak laag. Daarnaast is er een grotere mate van volatiliteit van de kiezers. Lokale partijen behalen er vaker dan gemiddeld hoge scores. Het vertrouwen en de sociale cohesie liggen er op een lager niveau, men leest er minder kranten en heeft iets vaker een slechte gezondheid. Ook in de meeste grotere steden zien we lage opkomsten, weinig krantgebruik, een matige gezondheid en weinig sociale cohesie. Toch zien we hier lang niet overal hogere scores voor populistische partijen of een grotere kiezersvolatiliteit. In de steden wonen zowel veel hoger opgeleiden als allochtonen, twee heel verschillende groepen met heel specifieke kenmerken die leiden tot opvallende uitkomsten, welke soms in tegenspraak lijken met elkaar.

Opvallend is de situatie in de Bible-Belt en het, van oudsher hoofdzakelijk protestantse, noordoosten van het land. Qua stemgedrag zijn deze regio's vrij stabiel. De percentages populistische kiezers, de kiezersvolatiliteit en het percentage mensen met een slechte gezondheid liggen lager dan men op grond van inkomen en opleiding zou verwachten, terwijl de percentages voor vertrouwen, sociale cohesie, vrijwilligerswerk en krantgebruik juist hoger liggen. In de Bible-Belt valt daarnaast het lage aantal uitkeringen op. Het zuiden van het land laat een ander beeld zien. De snelle ontkerkelijking en de daarmee verloren gegane sociale cohesie lijkt vooral daar bij te dragen aan de afzijdigheid, ontevredenheid en beweeglijkheid van kiezers. Opmerkelijk is hoe verschillend Friesland en Limburg stemmen, ondanks dat in beide provincies veel lager opgeleiden wonen. De sociale structuur lijkt hier een rol te spelen. Verschillen in de samenstelling van de bevolking, zoals inkomen en opleidingsniveau, verklaren niet genoeg. De religieuze achtergrond, de historische ontwikkeling en de (politieke) cultuur in een regio doen er toe.

Al met al zien we een veelheid aan tegenstellingen in de samenleving die op de kaart zichtbaar worden. Nieuwe tegenstellingen komen bovenop oude tegenstellingen. Daarmee wordt het beeld meer gefragmenteerd. Het is te eenvoudig om te spreken over 'tweedelingen' tussen arm en rijk, hoog en laagopgeleid of jong en oud. Er komen vooral meer 'niches'. Er is daarmee geen zicht op een eenduidig conflict tussen groepen. De voortgaande fragmentatie, waarbij groepen minder gedeelde belangen hebben en partijen hun kiezers moeilijker kunnen representeren, kan wel leiden tot politieke verlamming en een afnemend inlevingsvermogen in elkaar.

Verantwoording

Het eerste deel van dit rapport laat diverse politieke scheidslijnen op de kaart zien. Zichtbaar is waar welke partijen het goed doen en hoe dit zich over de tijd heen heeft ontwikkeld. Ook wordt duidelijk waar de opkomst hoog of laag is en waar de kiezers meer beweeglijk zijn dan gemiddeld. De verkiezingsuitslagen brengen oude en nieuwe tegenstellingen treffend in beeld. Het is een soort barometer van de situatie in een bepaald gebied. Het tweede deel van het rapport laat een aantal andere thema's op de kaart zien. Bijvoorbeeld inkomen, opleidingsniveau en religie. Daarbij worden relaties gelegd met het stemgedrag.

Het grote voordeel van dergelijk geografisch onderzoek is dat alle inwoners, of alle kiezers, meegeteld worden. Hierdoor worden specifieke regionale trends goed zichtbaar. Naast factoren als opleidingsniveau en inkomen speelt ook de geschiedenis en cultuur van een regio een rol. Neem bijvoorbeeld het grote verschil in stemgedrag tussen de provincies Friesland en Limburg, terwijl men op grond van bijvoorbeeld inkomen en opleidingsniveau een kleiner verschil zou verwachten.

Nadeel van een geografische analyse is het gevaar om patronen aan elkaar te verbinden die niet met elkaar te maken hebben. Als er een verband is tussen het percentage PvdA-stemmen en het percentage allochtonen, hoeven het niet noodzakelijkerwijs de allochtonen te zijn die PvdA stemmen. Uit ander onderzoek op basis van enquêtes weten we echter dat dit vaak wel het geval is. Een combinatie van verschillende typen van onderzoek geeft uiteindelijk het beste beeld.

Verder bestaat het gevaar het gewicht van bepaalde gebieden te onder- of overschatten. Het noordoosten van het land is erg uitgestrekt, maar herbergt in verhouding weinig inwoners. Op de kaart hiernaast is de bevolkingsdichtheid per gemeente opgenomen om een beeld te krijgen van het gewicht van een gemeente.

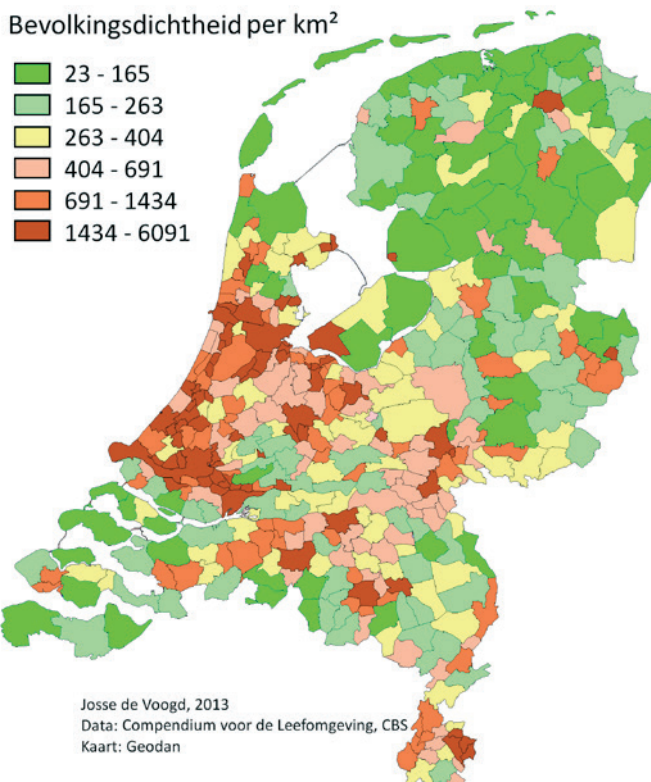
Om een juiste vergelijking te kunnen maken tussen de verschillende thema's zijn alle kaarten gebaseerd op de gemeentegrenzen van 2012. De gegevens uit eerdere jaren zijn herberekend voor de 415 gemeenten die in 2012 bestonden (ter vergelijking: in 1918 waren er nog 1118 gemeenten). Diverse kaarten zijn handmatig aangepast vanwege veranderende kustlijnen over de tijd. Ook zijn enkele kaarten omgezet naar het niveau van provincie, GGD-regio of de vaak voor statistieken gebruikte COROP-indeling.

Voor het merendeel van de kaarten zijn nieuwe berekeningen gemaakt. Enkele kaarten zijn gebaseerd op rechtstreeks overgenomen gegevens. Een uitgebreide bronvermelding is opgenomen achterin deze publicatie.

Dit onderzoek is uitgevoerd door Josse de Voogd. Josse de Voogd (1983) is zelfstandig onderzoeker en heeft zich gespecialiseerd in electorale geografie. Van hem verscheen eerder onder meer het boek 'Bakfietsen en rolluiken, De electorale geografie van Nederland', De Helling, 2011. Ook schreef hij in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een bijdrage voor de essaybundel 'Van verzorgingsstaat naar waarborgstaat, Nieuwe kansen voor overheid en samenleving', Boom Lemma, 2012. www.jossedevoogd.nl

Vanuit het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zijn Meine Henk Klijnsma, Ardaan van Ravenzwaaij, Mandy Smits en Boudewijn Steur betrokken bij de totstandkoming van deze publicatie.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het onderzoek berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Bronnen

Politieke scheidlijnen

Databank verkiezingsuitslagen, Kiesraad, Den Haag: www.verkiezingsuitslagen.nl Gemeentearchief
Overbetuwe & Gelders Archief

Swing 1994 – 2012: Berekeningen gemaakt door Jasper Soetendal van Weetmeer.nl in samenwerking met
Dimitri Tokmetzis, Erik Hoogetboom en Rolf Hut van Sargasso.nl, op basis van
gegevens van de Kiesraad.

Stemgedrag naar geslacht en etniciteit: 'De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen 2012 naar een
aantal kenmerken', Peil.nl, Maurice de Hond: www.peil.nl, Nationaal
Kiezersonderzoek, Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en Stichting
Kiezersonderzoek Nederland (SKON):
[www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/overheid-politiek/publicaties/artikelen/
archief/2013/2013-006-pb.htm](http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/overheid-politiek/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-006-pb.htm) en voorlopige onderzoeksresultaten beschikbaar
gesteld door Kees Aarts van de Universiteit Twente.

Overige thema's

- Bevolkingsdichtheid: Compendium voor de Leefomgeving (CBS, Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), Wageningen UR), Den Haag/Bilthoven en Wageningen, 2012: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2102-Bevolkingsgroei-Nederland.html?i=15-12
- Religie 1971: Nederlandse Volkstellingen (CBS, Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Stichting Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG) en Data Archiving and Networked Services (DANS)): www.volkstellingen.nl/nl/index.html
- Religie 2000-2003: Nationale Atlas Volksgezondheid, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), Bilthoven: www.zorgatlas.nl/beinvloedende-factoren/sociale-omgeving/religie/religies-in-nederland-2000-2003/
- Inkomen: 'Welvaart in Nederland, Inkomen, vermogen en bestedingen van huishoudens en personen', CBS, Den Haag/Heerlen, 2012, p. 28: www.cbs.nl/NR/rdonlyres/65CD877E-55FF-48C8-8629-A5D87B9E0B27/0/2012welvaarrtinnederland.pdf
- Uitkeringen: 'Personen met een uitkering per gemeente', CBS, 2012: www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/cijfers/extra/personen-uitkering.htm
- Opleiding: Compendium voor de Leefomgeving, 2011: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2100-Opleidingsniveau-beroepsbevolking.html
- Allochtonen: Compendium voor de Leefomgeving, 2012: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2109-Allochtonen.html
- Grijze druk: Compendium voor de Leefomgeving, 2012: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2104-Jongeren%2C-potentieel-werkenden-en-ouderen.html
- Groei en krimp: 'Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit', door Ritsema van Eck, J. et. al., PBL, 2013, p. 18: www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2013_Demografische%20ontwikkelingen-2010-2040_1044.pdf
- Gezondheid: Nationale Atlas Volksgezondheid, RIVM: www.zorgatlas.nl/gezondheid-en-ziekte/functioneren-en-kwaliteit-van-leven/minder-goede-ervaren-gezondheid-per-ggd-regio-2005-2008/ www.zorgatlas.nl/gezondheid-en-ziekte/functioneren-en-kwaliteit-van-leven/minder-goede-ervaren-gezondheid-per-ggd-regio/
- Levensverwachting: Nationale Atlas Volksgezondheid, RIVM: www.zorgatlas.nl/gezondheid-en-ziekte/-gezonde-levensverwachting/levensverwachting-bij-geboorte-per-ggd-regio/ www.zorgatlas.nl/gezondheid-en-ziekte/-gezonde-levensverwachting/levensverwachting-in-goede-ervaren-gezondheid-2005-2008/
- Vertrouwen: 'Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie', CBS, 2010, p. 130: www.cbs.nl/NR/rdonlyres/BFBEA3C6-5CD3-42FE-92CC-BA0A8FA85A9B/0/2010g96pub.pdf
- Dagbladen: Weetmeer.nl, oorspronkelijk Cebu: www.data.weetmeer.nl
- Ideal-betalingen: 'Stadsbewoners kopen vaker online', Rabobank, Utrecht, 2012: www.rabobank.com/publicationsservice/download/MC1247asm_grote_afstand_tot_winkels.pdf

- Woonplaats van overgrootouders: Databank 'Migratie in Nederland in de twintigste eeuw', Meertens Instituut, Amsterdam, 2012: www.meertens.knaw.nl/migmap/ en www.meertens.knaw.nl/cms/nl/nieuwsbriefteksten/nieuwsbriefuitgelicht/144164-nederlanders-zijn-verknocht-aan-hun-eigen-regio
- Hockey: Nationale Atlas Volksgezondheid, RIVM, oorspronkelijk Wegener DM: www.zorgatlas.nl/beinvloedende-factoren/leefstijl/bewegen-en-sporten/hockey-2005/
- Voetbal: Nationale Atlas Volksgezondheid, RIVM, oorspronkelijk Cendris Streetlife: www.zorgatlas.nl/beinvloedende-factoren/leefstijl/bewegen-en-sporten/voetbal-2008/
- Vrijwilligerswerk: Weetmeer.nl, oorspronkelijk CBS: www.data.weetmeer.nl

Basiskaartmateriaal

Gemeentekaart 2012, Geodan, Amsterdam, www.geodan.nl

Dit is een uitgave van:
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
DGBK-Bureau Verkenning en Onderzoek
Postbus 20011 | 2500 EA Den Haag
www.rijksoverheid.nl

oktober 2013 | B-20173